

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені
Мамандығы: құқыққорғау қызметі
Шифр: «5В030300»

Пән: ҚР конституциялық құқығы

4. Дәрістің қысқаша мазмұны

Тақырып 1. ҚР конституциялық құқығы - ұлттық құқықтық жетекші саласы - 1 апта, 1 сағат.

Мақсаты: ҚР конституциялық құқығын құқық саласы ретінде ашып, ұлттық құқық жүйесінде алатын орнын көрсету, конституциялық құқықтың нормалары мен қатынастарын талдау

Сұрақтар:

1. құқық саласы ретінде Конституциялық құқықтың ұғымы, пәні және тәсілдері.
2. конституциялық-құқықтық нормалар, олардың ерекшеліктері және түрлері. Конституциялық-құқықтық институттар.
3. Конституциялық құқықтық қатынастар, олардың субъектілері, ерекшеліктері, түрлері, пайда болу, өзгеру және жойылу негіздері.
4. Конституциялық құқықтың қайнар көздері.
5. ҚР ұлттық құқығы жүйесінде алатын конституциялық құқықтың орны.

ҚР конституциялық құқығы құқық саласы, ғылым саласы және оқу тәртібі ретінде ұғынылады.

Құқық саласы ретінде конституциялық құқық – бұл қоғам мен мемлекеттің құрылысының негіздерін, атап айтсақ ҚР-ң конституциялық құрылыс негіздерін, жеке адамның құқықтық жағдайының негіздерін, мемлекеттік биліктің ұйымдастырылуы мен қызметінің қағидаларын, жергілікті мемлекеттік және өзін-өзі басқару негіздерін реттеп, бекітетін нормалардың жиынтығын білдіретін ұлттық құқықтың бір саласы.

Конституциялық құқық саласының пәні болып оның нормаларымен реттелетін қоғамдық қатынастар ұғынылады. Олай болса, конституциялық құқықтың реттеу пәні болып келесі қоғамдық қатынастар жиынтығы табылады: ҚР конституциялық құрылысының негіздері, жеке адамның құқықтық жағдайының негіздері, мемлекеттік биліктің ұйымдастырылуы мен қызметі, сайлау құқығы мен сайлау жүйесі, әкімшілік-аумақтық құрылысы, жергілікті өзін-өзі басқарудың негіздері табылады.

Конституциялық құқықтың реттеу тәсілдері – бұл конституциялық құқық нормаларының конституциялық құқықтың пәні болып табылатын қатынастарды реттеп, бекітетін амал, әдістері: тану тәсілі, құқық беру тәсілі, міндеттеу және тиым салу тәсілдері.

Конституциялық құқықтың ұлттық құқық жүйесінде алатын орны ерекше. Ол жетекші, фундаменттік құқық саласы ретінде анықталады. Себебі, 1-ден, ол қоғамның барлық салаларына (экономикалық, әлеуметтік, саяси, мәдени т.б.) әсер етеді, ал өзге құқық салалары тек бір салаға ғана әсер етеді, 2-ден, конституциялық құқық сол салалардың барлық қатынастарын емес, тек негізгі, басты қатынастарын ғана реттеп, бекітеді. Басқа құқық салалары үшін негіз болатын нормалар белгілейді.

Жоғарыда атап кеткеніміздей конституциялық құқық тиісті қоғамдық қатынастарға конституциялық құқықтық нормалар арқылы әсер етеді. Конституциялық құқықтық норма – бұл конституциялық құқықтың пәні болып табылатын қатынастарды реттеп, бекітетін жүріс-тұрыс ережесі. Ол конституциялық құқықтық қатынасқа қатысушылардың жүріс-тұрысын анықтайды. *Конституциялық құқықтық нормалардың негізгі нышандары* болып келесілер табылады:

- Конституциялық құқықтық норма – жалпыға міндетті ереже, яғни ол тұлғалар мен түрлі ұйымдарға қоса мемлекеттің өзі үшін де орындалуы міндетті болып табылады.

- Конституциялық құқықтық норма – нысанды анықталған ереже, яғни олар белгілі бір актінің нысанында шығарылады (мысалы, жарлық, қаулы, заң т.б.).
- Конституциялық құқықтық норма – нақты анықталған жүріс-тұрыс ереже. Бұл оның нақты құқықтар мен міндеттерді, жүріс-тұрысты белгілейтіндігін анықтайды.
- Конституциялық құқықтық норма – мәжбүрлі ереже, яғни оның орындалуы мемлекеттің ықпалымен, мәжбүр ету күшімен қамтамасыз етіледі.

Конституциялық құқықтық нормалардың өзге құқықтық нормалардан ерекшеліктері:

- конституциялық құқықтық нормалардың негізінде белгілі бір құқықтық қатынастардың түрі пайда болады.
- конституциялық құқықтық нормалар реттеу пәні бойынша ерекшеленеді. Яғни, конституциялық құқықтық нормалары ерекше сипаттағы, негізгі, фундаменталдық қатынастарды реттейді.
- қайнар көздері (бастаулары) бойынша ерекшелінеді, яғни конституциялық құқықтық нормалар басқа құқықтық нормаларға қарағанда мемлекеттің негізгі заңы – Конституцияда көбірек белгіленген. Тиісінше заңи күші де көбінесе жоғарырақ болып келеді;
- конституциялық құқықтық нормалар бірнеше бағытты қамтуға арналған.
- конституциялық құқықтық нормалар құрылымына қарай ерекшеленеді. Нақты айтсақ, конституциялық құқықтық нормаларда өзге құқықтық нормаларға қарағанда санкция өте сирек кездеседі.
- конституциялық құқықтық нормалар көбіне нақты реттеушілік емес, жалпы реттеушілік сипатта болады. Мұнда мақсат, міндет, анықтама, мәртебе, қағида нормалары көп болады.
- конституциялық құқықтық нормаларға құрылтайшылық немесе ұйымдастырушылық сипат тән.

Конституциялық құқықтық нормалардың түрлері:

1) *мазмұны немесе пәні бойынша:*

- конституциялық құрылыс негіздерін бекітетін нормалар;
- жеке адамның құқықтық жағдайының негіздерін бекітетін нормалар;
- мемлекеттік биліктің ұйымдастырылуы мен қызметінің қағидаларын бекітетін нормалар;
- жергілікті өзін-өзі басқарудың ұйымдастырылуы негіздерін бекітетін нормалар.

2) *заңи күші бойынша:*

- конституциялық - конституцияда көрініс тапқан нормалар
- субконституциялық - конституциядан өзге актілерде, яғни заңдарда, Президенттің жарлықтарында, Парламенттің қаулыларында, Үкіметтің актілерінде, орталық және жергілікті атқарушы органдардың актілерінде, маслихаттың шешімдерінде, Конституциялық Кеңестің қаулыларында және т.б. көрініс тапқан нормалар.

3) *әрекет ету аумағы бойынша:*

- республикалық - республиканың бүкіл аумағында әрекет ететін нормалар;
- жергілікті - республиканың белгілі бір аумағының шегінде әрекет ететін нормалар.

4) *құрамында көрсетілген ережелердің сипатына байланысты:*

- өкілеттік (құқық) беруші нормалар - субъектіге (мемлекеттік органға, қоғамдық бірлестікке, азаматтарға) қандай да бір жағымды әрекет жасауға құқық беретін нормалар;
- міндет жүктеуші нормалар - адамдардың, қоғамдық бірлестіктердің, мемлекеттік органдардың белгілі бір жағымды әрекеттер жасау жауапкершілігін, міндеттілігін белгілейтін нормалар;
- тиым салушы нормалар - қандай да бір әрекеттерді жасауға болмайтындығын белгілейтін нормалар.

5) *құрамындағы көрсетілген ережелердің анықталғандық, нақтылық дәрежесіне байланысты:*

- императивтік нормалар;
- диспозитивтік нормалар;

Императивтік нормаларға өте бір қатаңдық, өктемдік тән, оның орындалуы біржақты өктем болып келеді. Мысалы, заңды түрде белгіленген салықтарды, алымдарды және өзге де міндетті төлемдерді

төлеу әркімнің борышы әрі міндеті болып табылады /35бап/. Ал, диспозитивтік нормаларда құқықтық қатынасқа түсушілерге белгілі дәрежеде еркіндіктер беріледі.

б) *құқықтық реттеу механизміндегі атқаратын рөлі бойынша:*

- жалпы – анықтама, қағида, мақсат, міндет нормалары;
- материалдық - мемлекеттік органдардың және басқа да субъектілердің қызметтерінің негіздерін, олардың құқықтық мәртебелерін, құзыреттерін, құқықтарын т.б. жағдайларын айқындайтын нормалар;
- процессуалдық - материалдық норманың жүзеге асырылу процедурасын белгілейтін нормалар

Конституциялық құқықтық қатынастар – бұл конституциялық құқықтық нормалармен реттелген қоғамдық қатынастар.

Конституциялық құқықтық қатынастардың мазмұнына келесі элементтер кіреді: 1. субъектісі – конституциялық құқықтық қатынасқа қатысушылар (мемлекет, халық, мемлекеттік органдар, ұлттар, әкімшілік аумақтық бірліктер, қоғамдық ұйымдар, саяси партиялар, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, азаматтар, депутаттар, шетел азаматтары, азаматтығы жоқ адамдар);

2. объектісі - (мемлекеттік билік, мемлекеттің аумағы, материалдық игіліктер, құнды заттар, мемлекеттік органдардың, лауазымды тұлғалардың әрекеттері, адамдардың жүріс-тұрысы, азаматтардың мүліктік емес құқықтары және т.б.);

3. субъективтік құқықтар мен заңи міндеттер, заңи фактілер (оқиға, іс-әрекет).

Конституциялық құқықтық қатынастардың ерекшеліктері:

- 1) қоғам құрылысы мен мемлекет құрылысының негіздерін білдіреді;
- 2) басқа құқықтық қатынастардың негізі болып табылады;
- 3) қоғам өмірінің барлық жақтарында болады;
- 4) кейбір субъектілері ерекше келеді (мемлекет, халық, ұлт т.б.)

Конституциялық құқықтық қатынастар белгілі бір жағдайлардың нәтижесінде пайда болады, өзгеріп, жойылады. Ол жағдайлар – заңи фактілер. Олай болса, заңи факті дегеніміз конституциялық құқықтық қатынастарды пайда болғызатын, өзгертетін, жоятын (тоқтататын) оқиға немесе іс-әрекет. Оқиға – ол конституциялық құқықтық қатынастарды пайда болғызатын, өзгертетін немесе жоятын (тоқтататын) адамның еркіне байланысты емес жағдайлар (адамның тууы, өлімі, белгілі бір жасқа толуы ...) Мысалы, ҚР азаматының қайтыс болуы сол адам мен мемлекеттің арасында “азаматтық” қатынасының тоқтатылуына негіз болады. Іс-әрекет – бұл конституциялық құқықтық қатынастарды пайда болғызатын, өзгертетін немесе жоятын (тоқтататын) әрекет немесе әрекетсіздік. Әрекет – мысалы, ҚР азаматының басқа мемлекеттің азаматтығын қабылдауы (әрекеті) оны мен Қазақстан арасындағы “азаматтық” қатынасының тоқтауына негіз болады. Әрекетсіздік – мысалы, егер шет елде тұрақты тұратын ҚР азаматы 3 жыл ішінде дәлелді себепсіз консулдық есепке тұрмаса ол ҚР азаматтығынан айырылады. Ашып айтсақ, ол азаматтың ҚР азаматтығынан айырылуының негізі – оның әрекетсіздігі, яғни консулдық есепке тұрмауы болып табылады.

Конституциялық құқықтың қайнар көздері дегеніміз конституциялық құқықтық нормалардан тұратын актілер. Кеңірек ашып қарастырап болсақ, конституциялық құқықтың қайнар көздері болып конституциялық құрылыс негіздерін, жеке адамдардың құқықтық жағдайының негіздерін, мемлекеттік биліктің ұйымдастырылуы мен қызметінің қағидаларын, жергілікті мемлекеттік және өзін-өзі басқару негіздерін реттеп, бекітетін нормалардан тұратын актілер. Олардың екі түрі бар: ішкі қайнар көздер және сыртқы қайнар көздер. Сыртқы қайнар көздерге конституциялық құқықтық нормалардан тұратын Қазақстан Республикасы бекіткен актілер кіреді (халықаралық келісімдер, шарттар, пактілер т.б.) Ішкі қайнар көздерге конституциялық құқықтық нормалардан тұратын ҚР халқымен, мемлекеттік органдарымен және лауазымды тұлғаларымен қабылданған нормативтік құқықтық актілер табылады. Олар:

- Конституция;
- Заңдар: конституцияға өзгертулер мен толықтырулар енгізетін заңдар, конституциялық заңдар, шоғырландырылған заңдар және заңдар
- Президенттің нормативтік жарлықтары;

- Парламенттің және оның палаталарының қаулылары;
- Үкіметтің қаулылары;
- Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің, Жоғарғы Сотының және Қазақстан Республикасы Орталық сайлау комиссиясының нормативтік қаулылары;
- Орталық атқарушы органдардың басшыларының нормативтік құқықтық бұйрықтары;
- Жергілікті өкілді және атқарушы органдардың нормативтік актілері;
- Декларация, регламенттер, ережелер...

ҚР Конституциясы конституциялық құқықтың негізгі қайнар көзі болып табылады. Ол келесі жағдайлармен түсіндіріледі:

1. Конституцияда барлық басқа қайнар көздер үшін бастапқы болып табылатын жалпы сипаттағы құқықтық нормалар бекітіледі. Басқа қайнар көздер Конституция нормаларынан туындайды, оның ережелерін нақтылайды.
2. Конституция – онда белгіленген нормалардың мазмұнының кеңдігімен сипатталады. Конституция нормалары қоғам өмірінің барлық салаларына әсер етеді. Ал, басқа қайнар көздер қатынастардың қандай да белгілі бір саласын реттейді;
3. Конституция басқа қайнар көздерге қарағанда жоғары заңи күшке ие, Қазақстанның бүкіл аумағында тікелей қолданылады;
4. Конституцияда құқық саласы қайнар көздерінің басқа да көптеген түрлері анықталады. Онда құқықтық актілердің аты, олардың заңдылық күші, қабылдану, күшін жою және жариялау тәртібі белгіленеді;
5. Конституцияда бекітілген нормалар халықтың мемлекеттік еркін жүзеге асыру нысаны ретінде болады;
6. Конституция жоғары құқықтық мәні, жоғары қоғамдық маңызы бар акт болып табылады. Оның нормалары әрбір азаматқа, қоғамдық қызметтің барлық субъектілеріне бағытталған.

Ұсынылатын әдебиеттер:

Арнайы:

1. Сапарғалиев Ғ. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы. Алматы, 2008
2. Жарболова А.Ж. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы бойынша дәрістер кешені. Алматы. «Қазақ университеті», 2012 ж.
3. Жарболова А.Ж «ҚР конституциялық құқығы» пәнінен семинар сабақтарына қосымша дайындық материалдары. – Алматы, Қазақ университеті, 2014

Қосымша:

1. Баишев Ж. Конституционное право Республики Казахстан Алматы: Жеті жарғы, 2001.
2. Конституционное право РК. Отв. ред. М.С.Нарикбаев. Алматы, 2001.
3. Баймаханова Д.М., Жарболова А.Ж. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы пәні бойынша оқу-әдістемелік кешені. Алматы. «Қазақ университеті», 2008 ж.

Тақырып 2. ҚР конституциялық құқығы – заңи ғылым 2 апта, 1 сағат.

Мақсаты: «ҚР конституциялық құқығын» ғылым және оқу тәртібі ретінде анықтау, конституциялық құқық ғылымының зерттеу пәні мен әдістемесін, міндеттерін көрсету, қайнар көздерін ашу

Сұрақтар:

1. ғылым ретінде конституциялық құқықтың түсінігі және пәні, құқық саласымен арақатынасы.
2. Конституциялық құқық ғылымының әдістемесі.
3. Қазақстан Республикасының қазіргі даму кезеңіндегі конституциялық құқық ғылымының міндеттері.
4. Конституциялық құқық ғылымының қайнар көздері.

Конституциялық құқық құқықтық ғылымның бір саласы ретінде оқытылады. Құқық саласы ретінде конституциялық құқық белгілі бір қоғамдық қатынастар тобын, нақты айтсақ ҚР-ң конституциялық құрылыс негіздерін, жеке адамның құқықтық жағдайының негіздерін, мемлекеттік биліктің ұйымдастырылуы мен қызметінің қағидаларын, жергілікті мемлекеттік және өзін-өзі басқару негіздерін реттеп, бекітсе, ғылым ретінде ол сол бір қатынастарды, олардың реттелу жай-күйін, реттеу тәсілдері мен амалдарын, тарихи даму өзгешеліктерін зерттейді, оларды жетілдіру, дамыту жөнінде ұсыныстар береді.

Ғылым ретінде конституциялық құқыққа өз пәні, өз бастаулары, оны оқып-үйренуге өзіндік бағыт-бағдар тән. Конституциялық құқық ғылымы конституциялық құқықтың қалыптасу, даму, қызмет ету заңдылығын зерттеуге бағытталған, конституциялық заңдылыққа сүйенетін негізгі ұғымдар мен санаттарды қалыптастырады және конституциялық құқықтың құқықтық ғылым жүйесіндегі орны мен ролін анықтайды.

Конституциялық құқық ғылымы жоғарыда айтқандай мемлекеттік биліктің ұйымдастырылу және қызмет ету негіздерін, қағидаларын, мемлекеттік басқару және мемлекеттік құрылыс нысандарын, Қазақстан мемлекеті тетігін (механизмін), мемлекеттік органдардың өзара қарым-қатынасының нысандарын, әдістері мен тәсілдерін зерттейді. Мұнымен шектлемей конституциялық құқық ғылымы жергілікті мемлекеттік және өзін-өзі басқару органдары жүйесін де, сайлау жүйесін де зерделеп, саралайды. Сайлау мен референдум мәселелеріне конституциялық құқық ғылымы демократияның қайнар көзі ретінде ерекше назар аударады.

Жеке адамның конституциялық құқықтық жағдайы конституциялық құқық ғылымының өзекті ауқымды мәселесі болып табылады. Адам мен азаматтың құқы, шетел азаматтары, конституциялық нормалардың адам құқының халықаралық құқық нормаларымен өзара байланысы проблемаларын зерттеуге ғылымда айрықша назар бөлінеді.

Зерттеу нәтижесінде конституциялық құқық ғылымы аталмыш мәселелерді жетілдіру, дамыту, тиімділігін көтеру жөнінде ұсыныстар береді. Тиісті қоғамдық қатынастарды зерттеп қана қоймай конституциялық құқық ғылымы оларды реттейтін нормалардың жай-күйін, кемшін тұстары мен олардың тиімділігін де зерттейді. Зерттеу нәтижесі жаңа құқықтық қатынастардың пайда болуына, өзгеруіне немесе жойылуына әсер етуі мүмкін. Конституциялық құқық бүкіл құқық жүйесінің жетекші, фундаменттік саласы болғандықтан жаңа конституциялық-құқықтық қатынастардың, жаңа конституциялық-құқықтық нормалардың пайда болуы басқа құқық салаларына да өзгерістер алып келуі ықтимал. Сондықтан конституциялық құқық ғылымы тиісті мәселелерді басқа құқық салаларымен салыстырмалы, байланысты жағдайда зерттейді деп айтуға болады. Жоғарыда айтқанымыздай зерттеу нәтижесі бойынша ғылым ұсыныстар береді, халық өкілдігі ұлттық, халықтық және мемлекеттік егемендік, мемлекеттік басқару мен құрылым, әкімшілік-аймақтық бөлініс нысандары т.б. сияқты кешенді проблемалардың тұжырымдамасын жасайды.

Жоғарыда аталғандарды қорыта келе, конституциялық құқық ғылымының зерттеу пәні болып конституциялық құқық саласы табылады деп айтуға болады. Олай болса, бір ауыз сөзбен айтқанда ғылым ретіндегі конституциялық құқық – бұл конституциялық құқық саласын зерттейтін ғылыми ережелердің жиынтығы. Ал, конституциялық құқық ғылымының зерттеу тәсілдері – бұл жоғарыда аталған мәселелерді зерттеудің амал, әдістері. Конституциялық құқық ғылымының зерттеу әдістеріне келесі әдістер кіреді: тарихи, қисындық, статистикалық, философиялық, салыстыру, талдау, синтез, анализ, дедукция, индукция, т.б.

Конституциялық құқық ғылымының қайнар көздері. Теориялық қорытындылар бере отырып конституциялық құқық ғылымы қайнар көздердің кең көлеміне сүйенеді. Ғылымның қайнар көзі ретінде ғылыми тану негіздерін құрайтын факторлар ұғынылады. Мұндай қайнар көздерге конституциялық құқықтық нормалардан тұратын нормативтік құқықтық актілер, ғылыми еңбектер, ... жатады. Ғылым "конституциялық, құқық" деп аталғандықтан, оның негізгі қайнар көзі болып Конституция табылады. Ол Конституцияның негізінде езінің басты теориялық ережелерін қалыптастырады. Сонымен қоса өзге актілер де конституциялық құқық ғылымының қайнар

көздері болып табылады. Бұл - конституциялық, құқық ғылымының нормативтік құқықтық қайнарлары.

Конституциялық құқық ғылымының келесі бір қайнар көзі - отандық, сондай-ақ, шетелдік ғалымдардың конституциялық құрылыстың философиялық, заңдық, саяси, әлеуметтік және басқа мәселелеріне арналған, осы салаға тікелей немесе жанамалай қатысты еңбектері.

Конституциялық құқық ғылымының басқа бір қайнар көзі – практика, яғни конституциялық құқықтық нормалар мен институттардың әрекет етуі негізінде өмірде болып жатқан процесстер. Ғылыми танудың қайнар көзі болып практика табылмаса, ғылым қажетті шамада өзінің міндеттерін орындау алмас еді. Сондықтан, ғылымның қайнар көзі ретінде мемлекеттік органдардың, конституциялық құқықтық қатынастың басқа да субъектілерінің нақты практикалық қызметі, бүкіл қоғамдық-саяси қызмет саналады.

Ұсынылатын әдебиеттер:

Арнайы:

1. Сапарғалиев Ғ. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы. Алматы, 2008
2. Жарболова А.Ж. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы бойынша дәрістер кешені. Алматы. «Қазақ университеті», 2012 ж.
3. Жарболова А.Ж «ҚР конституциялық құқығы» пәнінен семинар сабақтарына қосымша дайындық материалдары. – Алматы, Қазақ университеті, 2014

Қосымша:

1. Баишев Ж. Конституционное право Республики Казахстан Алматы: Жеті жарғы, 2001.
2. Конституционное право РК. Отв. ред. М.С.Нарикбаев. Алматы, 2001.
3. Баймаханова Д.М., Жарболова А.Ж. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы пәні бойынша оқу-әдістемелік кешені. Алматы. «Қазақ университеті», 2008 ж.
4. Козлова Е.И., Кутафин О.Е. Конституционное право России. М., 1996

Тақырып 3. ҚР Конституциясы – мемлекеттің негізгі заңы. 3 апта, 1 сағат.

Мақсаты: мемлекеттің негізгі заңы ретінде Конституцияның мәнін ашып, оның нормативтік құқықтық актілер жүйесіндегі орнын көрсету, ҚР Конституциясының дамуының негізгі кезеңдерін қарастыру.

Сұрақтар:

1. Конституцияның түсінігі, оның мәні және мазмұны.
2. ҚР Конституциясының заңи қасиеттері, негізгі белгілері, қағидалары, функциялары.
3. Қазақстан Республикасының Конституциясының нормаларын сақтау және жүзеге асыру кепілдіктері.
4. ҚР Конституциясының дамуының негізгі кезеңдері.

Конституция – бұл мемлекет өмірінің негізгі бастауларын – мемлекеттің құрылысын, саяси және әлеуметтік-экономикалық жүйесінің негіздерін бекітетін, адамның қоғамдағы алатын орнын байқататын мемлекеттің негізгі заңы немесе актілердің жиынтығы.

Конституцияда адам мен азаматтың табиғи және ажырамас құқықтары байқалады және бекітіледі. Олардың негізінде мемлекеттің құрылымы мен нысаны, билік тәртібі орнығады.

Конституцияның негізгі мәні мынада:

- Конституция ағымдағы заңнаманың заңи базасын құрайды, яғни Конституцияның заңи жоғарылығы танылады. Бұл дегеніміз, жаңа Конституция қабылданған жағдайда өзге барлық заңнама оған сәйкестендіріледі. Барлық құқықтық актілер оған сәйкес болуы тиіс, ал мұндай талапқа жауап бермейтін барлық актілер заңсыз деп танылады және қолдануға жатпайды;
- сондай-ақ, Конституция – бұл қоғамның барлық топтарының мүдделерін қамтамасыз ететін заң, себебі, Конституция таптан (таптардың мүддесінен) жоғары тұратын, қоғамның барлық мүшелері

үшін теңдей міндеттеме белгілейтін құжат болып табылады. Конституция – бұл заңдар үшін заң болып табылады.

Конституция – конституциялық құқықтың негізгі қайнар көзі болып табылады. *Конституцияның келесідей белгілері* (заңи қасиеттері) оны өзге құқықтық актілерден айырады:

- Конституцияның жоғарылығы – оның нормаларына, қағидаларына бүкіл мемлекеттік, қоғамдық құрылымның, азаматтардың қоғамның барлық салаларындағы қызметтері сай келуі тиіс.;

- жоғары заңи күші – мемлекетте қабылданған барлық заңдар мен өзге нормативтік актілер Конституцияға қайшы келмеуі керек;

- тікелей қолданылуы. Бұл Конституцияның негізінде қандай да бір мәселелер бойынша нақты салалық нормалардың шығарылғанына немесе шығарылмағанына қарамастан оның нормаларының тікелей қолданыла беретінін білдіреді.

- бүкіл құқықтық жүйенің ядросы болып табылатындығы – Конституция бүкіл құқық жүйесінің ядросын құрайтын нормаларды белгілейді, оның нормалары ағымдағы заңнаманың барлығы үшін бағыт беруші, фундаменттік рөл атқарады;

- базалық мәні, яғни Конституция ағымдағы заңнама, заң шығару қызметі үшін база болып табылады, заңдар және басқа нормативтік актілер Конституцияның негізінде қабылданады, өзгертіледі және күшін жояды.

- ерекше тәртіппен қорғалуы. Конституция ерекше қорғалатын акт болып табылады. Конституция бойынша оны қорғау Конституцияның мызғымастығының кепілі ретінде Президентке, конституциялық қадағалау органы – Конституциялық Кеңеске жүктелген. Сонымен қатар, Республика Конституциясын сақтау әркімнің конституциялық міндеті болып табылады.

- ерекше жолмен қабылданылуы. Конституция - халықтың тікелей ерік білдіруінің көрінісі, ол референдум арқылы Қазақстан халқымен қабылданған бірден-бір акт болып табылады.

- күрделендірілген тәртіпте өзгерістер мен толықтырулар енгізу. ҚР Конституциясына өзгертулер мен толықтырулар енгізу ерекше күрделі тәртіпте жүзеге асырылады. Ол екі түрлі жолмен жүргізілуі мүмкін: Парламентпен және республикалық референдум арқылы. Парламент Конституцияға өзгертулер мен толықтыруларды Президенттің бастамасы бойынша әр Палата депутаттары жалпы санының кемінде төрттен үшіннің көпшілік даусымен енгізеді. Конституцияға өзгертулер мен толықтыруларды референдум арқылы енгізу тәртібі Конституцияның 91 бабында реттелген.

Конституцияның функциялары:

Құрылтайшылық функция. Бұл функция Негізгі заңымыздың мемлекеттің конституциялық құрылысының, саясатының негізгі қағидаларын және бастауларын бекітетінін көрсетеді. Конституция азаматтардың негізгі құқықтары мен бостандықтарын, міндеттерін бекітеді, сондай-ақ біздің қоғамымызға тән меншік нысандарын бекітеді. Қоғамдағы барлық құқықтық қатынастар реті Конституциямен анықталады және одан туындайды. ҚР-ң негізгі заңының құрылтайшылық функциясын осыдан байқауға болады.

Ұйымдастырушылық функция. Конституция барлық мемлекеттік органдардың жүйесін, басты функцияларын және қызметінің нысандарын бекітеді, яғни Конституция бүкіл мемлекеттік механизмнің жергілікті өзін-өзі басқарумен үйлесімдікте тиімді, ұйымдық түрде қызмет етуінің негіздерін қалайды.

Құқықтық функция. Конституция бүкіл құқықтық жүйенің ядросы ретінде болады, түрлі құқық салалары үшін негіз болып табылатын маңызды қағидаларды заңи белгілейді, түрлі құқық салаларын біртұтас құқықтық жүйеге біріктіреді.

Сыртқы саяси функция. Ол Конституцияның мемлекеттің сыртқы саяси қызметінің де фундаменті ретінде болатындығын білдіреді, Конституция Қазақстанның сыртқы қатынаста ұстанатын негізгі қағидаларын белгілейді.

Конституцияның негізгі түрлері:

1. Нысаны бойынша: *жазылған* – мазмұны әріптермен, басқа да белгілермен жазылған мемлекеттің негізгі заңы. Өз кезегінде олар кодификацияланған немесе заңдар жинағы түрінде болуы мүмкін. *Жазылмаған* – бір құжатқа жинақталмаған, мазмұны жазбашамен қоса ауызша сипаттағы ережелерден де құралған Конституция.

2. Конституцияларды өзгерту және жою әдістеріне қарай: *қатты Конституция* – ерекше күрделендірілген тәртіппен өзгертіліп, толықтырылатын конституция, *жұмсақ Конституция* – жай заң қабылдау тәртібінде өзгертіліп, толықтырылатын конституция;

3. Қабылдау тәртібі бойынша: 1) *октроированная* - сыйғы тартылған конституция, 2) *халықтық*: референдумда қабылданған конституция; өкілді органмен (Парламентпен) қабылданған конституция; арнайы құрылған органмен қабылданған конституция.

4. Мәні бойынша: *шынайы* – нормалары өмірде жүзеге асатын, шындыққа сай келетін конституция, *шынайы емес* – шындықпен үйлеспейтін, ережелері тек жазылған күйде ғана қалатын конституция;

5. Әрекет ету мерзімі бойынша: *тұрақты* - әрекет етуі шексіз ұзақ мерзімге есептелген конституция, *уақытша* - әрекеті нақты мерзімге есетелген конституция, т.б.

Тәуелсіз Қазақстанның Конституциясының дамуы бірнеше кезеңнен өтті. Оның келесідей 3 кезеңін көрсетуге болады:

1. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан 28 қаңтар 1993 жылға дейінгі Қазақ ССР Конституциясы кезеңі;
2. 28 қаңтар 1993 жылдан 30 тамыз 1995 жылға дейінгі аралықты қамтитын тәуелсіз Қазақстанның бірінші Конституциясы кезеңі;
3. 1995 жылдың 30 тамызынан бүгінгі күнге дейінгі Қазақстанның екінші Конституциясы.

1993 жылғы Конституцияның қабылдану себептері:

1. ҚР-ның шынайы егемендік фактісін конституциялық тұрғыда бекіту қажеттігі;
2. адам мен азаматтардың неғұрлым кең құқықтары мен бостандықтарын конституциялық тұрғыда бекемдеу;
3. экономикалық себеп – меншіктің алуан түрлілігіне негізделген экономикалық жүйені бекіту;
4. саяси жүйе мен мемлекеттік тетік құрылымында жүріп жатқан сапалық өзгерістерді конституциялық тұрғыда бекіту;
5. сапалық жағынан өзге құқықтық жүйе жасау.

1993 жылғы Конституцияның кемшіліктері 1995 жылғы Конституцияны қабылдауға себеп болды.

1995 жылғы Конституцияның қабылдану себептері:

1. Орыс тілінің мәртебесін айқындау.
2. Жерге жеке меншік бекіту мәселесі.
3. Азаматтық мәселесі.
4. Жеке адамдардың құқықтары мен бостандықтары жүйесін кеңейту, халықаралық деңгейге көтеру мәселесі.
5. Жоғары өкілді органның құрылымын жетілдіру және оның құқықтық өкілеттігін айқындап беру.
6. Үкіметтің мәртебесі мен оның өкілеттігі туралы мәселесі.
7. Сот жүйесін реформалау.
8. т.б.

Президенттің ұсынысына сәйкес 1998 жылғы 7 қазанда “Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы” заң қабылданды. 1995 жылғы Конституцияға енгізілген өзгертулер мен толықтырулар сайлау жүйесін жетілдіру, Президенттің өкілеттігі уақытынан бұрын тоқтатылған жағдайда биліктің сабақтастығын қамтамасыз ету үшін Сенат пен Мәжілістің рөлін көтеру, партиялық тізімдер бойынша сайланатын депутаттар ретінде саяси партиялардың өкілдерінің Парламентке қатысуын кеңейту мәселелеріне байланысты болды. Бұл заң саяси партиялардың да саяси және мемлекеттік өмірдегі, саяси жүйені нығайтудағы рөлін біршама көтерді, олардың халық алдында беделін жоғарылатты, бірінші рет сайлау жүйесіне бара-бар өкілдік қағидасын енгізді.

2007 жылдың 21 мамырында ҚР Конституциясына екінші рет өзгертулер мен толықтырулар енгізген тиісінше заң қабылданды. Конституциялық реформа Негізгі заңымыздың ешбір бөлімін сырт айналып кеткен жоқ, өзгертулер мен толықтырулар Конституцияның барлық бөлімдеріне енгізілді. ҚР Конституциясына үшінші рет өзгертулер мен толықтырулар 2011 ж. 2 ақпанда енгізілді. ҚР Конституциясын өзгертіп, толықтырған төртінші заң 2017 ж. 10 наурызда қабылданды.

ҚР Конституциясына өзгертулер мен толықтырулар енгізу тәртібі. ҚР Конституциясына өзгертулер мен толықтырулар енгізудің екі жолы бар:

1. Президенттің бастамасы бойынша Парламент енгізеді;
2. республикалық референдум арқылы.

ҚР Конституциясының 62 бабының 3 тармағына сәйкес Қазақстан Республикасы Президентінің бастамасы бойынша Республика Парламенті Конституцияға өзгертулер мен толықтыруларды әр Палата депутаттары жалпы санының кемінде төрттен үшіннің көпшілік даусымен палаталардың бірлескен отырысында енгізеді.

Ал, Конституцияға өзгертулер мен толықтыруларды референдумда енгізу тәртібіне келсек, Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы республикалық референдум мыналардың бастамасы негізінде Президенттің шешімімен өткізіледі:

1. Президенттің өзінің бастамасымен;
2. Парламенттің ұсынысымен;
3. Үкіметтің ұсынысымен.

Президент Парламент немесе Үкімет білдірген ұсыныс бойынша мынадай шешімдердің бірін қабылдайды:

1) референдум өткізу туралы.
2) референдум өткізбей-ақ Конституцияға енгізілетін өзгертулер мен толықтырулар жобасын Парламенттің қарауына беру туралы. Мұндай жағдайда Конституцияға өзгертулер мен толықтыруларды жоғарыда атап кеткендей тәртіппен (палаталардың бірлескен отырысында әр Палата депутаттары жалпы санының кемінде төрттен үшіннің көпшілік даусымен) Парламент енгізеді.

3) Конституцияға өзгерістер мен толықтыруларды республикалық референдумға шығару туралы ұсынысты қабылдамай тастайды. Егер ұсыныс Парламентпен білдірілген болса және оны Президент қабылдамай тастаса, онда Парламент Палаталарының әрқайсысының депутаттары жалпы санының кемінде бестен төртіннің көпшілік даусымен Парламент осы өзгерістер мен толықтыруларды Конституцияға енгізу туралы заң қабылдауға хақылы. Мұндай жағдайда Республика Президенті осы заңға қол қояды немесе оны республикалық референдумға шығарады.

Конституцияға өзгертулер мен толықтырулар енгізу мәселесі референдумға шығарылған жағдайда республикалық референдумға қатысуға құқығы бар Республика азаматтарының (18 жасқа толған, әрекет қабілеттігі бар, соттың айыптау үкімі бойынша түрмеде отырмаған азаматтардың) жартысынан астамы дауыс беруге қатысса, ол өткізілді деп есептеледі. Республикалық референдумға шығарылған Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар, егер олар үшін облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және астананың кемінде үштен екісінде дауыс беруге қатысқан азаматтардың жартысынан астамы жақтап дауыс берсе, қабылданды деп есептеледі.

Ұсынылатын әдебиеттер:

Арнайы:

1. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясы. Алматы, Жеті жарғы, 1995
2. Қазақстан Республикасының 1993 жылғы Конституциясы
3. Қазақстан Республикасының 7 қазан 1998 жылғы "Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" Заңы. //"Егемен Қазақстан", 08.10.1998 ж.

4. Қазақстан Республикасының 21 мамыр 2007 жылғы "Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" Заңы. //"Егемен Қазақстан", 22.05.2007 ж.
5. Қазақстан Республикасының 2 ақпан 2011 жылғы "Қазақстан Республикасының Конституциясына толықтырулар енгізу туралы" Заңы. //"Егемен Қазақстан", 03.02.2011 ж.
6. Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2017 жылғы 10 наурыздағы № 51-VI ҚРЗ.
7. Сапарғалиев Ғ. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы. Алматы, 2008 ж.
8. Жарболова А.Ж «ҚР конституциялық құқығы» пәнінен семинар сабақтарына қосымша дайындық материалдары. – Алматы, Қазақ университеті, 2014

Қосымша:

1. Баймаханова Д.М., Жарболова А.Ж. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы пәні бойынша оқу-әдістемелік кешені. Алматы. «Қазақ университеті», 2008 ж.
2. Н.Ә. Назарбаев. Ата Заң халыққа қызмет етеді // Егемен Қазақстан. - 1996. - 30 тамыз
3. Сартаев С.С., Назаркулова Л.Т. Конституция РК – как ядро правовой системы общества // Вестник КазНУ, 2005, №2
4. Кенжалиев З.Ж. Конституция және қоғамдық сана // Егемен Қазақстан, 2005 – 25 тамыз
5. З.Ж. Кенжалиев. Қазақстан Республикасының Конституциясы және құқықтық саясат тұжырымдамасының іске асу кезеңдері // Вестник КазНУ. Серия юридическая. – 2003. - № 2 (27).
6. В.Ким. Жасампаз жылдар. Алматы, 2001.

Тақырып 4. ҚР конституциялық құрылысы және оның негіздері. 4 апта, 1 сағат.

Мақсаты: конституциялық құрылыс ұғымның мәнін анықтап, тәуелсіз Қазақстанның конституциялық құрылысының негіздерін ашып қарастыру.

Негізгі сұрақтар:

1. конституциялық құрылыстың ұғымы, оның элементтері.
2. ҚР конституциялық құрылысының құқықтық тұрғыда реттелуі.
3. Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысының негіздері.
 - құқықтық мемлекет.
 - демократиялық мемлекет.
 - зайырлы мемлекет.
 - президенттік басқару нысанындағы біртұтас мемлекет.
 - егемен мемлекет.
 - әлеуметтік мемлекет.
 - адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары жоғары құндылық ретінде.
 - Қазақстан Республикасының саяси жүйесі: түсінігі, элементтері.

Әрбір мемлекет қандай-да бір нышандармен сипатталады. Бұл нышандарда оның өзіндік белгі-қасиеттері айқындалады. Мысалы, мемлекет демократиялық немесе тоталитарлық, республика немесе монархия, біртұтас немесе федеративтік болуы мүмкін. Осы нышандардың жиынтығы мемлекетті ұйымдастырудың белгілі бір әдістері, нысандары туралы немесе мемлекеттік құрылыс пен қоғамдық құрылыс туралы түсінік береді. Мемлекеттің конституциясында бекітілген бұл құрылыс оның конституциялық құрылысы болып табылады. Олай болса, конституциялық құрылыс – бұл Конституцияда бекітілген мемлекеттің және қоғамның ұйымдастырылуының белгілі бір нысаны немесе амалы.

Мемлекеттік құрылыс басқару нысанын, мемлекеттік құрылым нысанын, саяси режимді, яғни мемлекеттің ұйымдастырылуы мен мемлекеттік билікті жүзеге асыру тәртібін қамтиды. Ал,

қоғамның құрылысы адамның және азаматтың жағдайын, шаруашылық жүргізу жүйесін, меншік нысандарын, қоғамның саяси, идеологиялық, діни және өзге де бастауларын қамтиды.

Жоғарыда айтқанымыздай олар Конституцияда бекітілген. Ашып қарастырсақ, Конституцияның жалпы ережелер бөлімінің 1, 2 баптарында Қазақстан Республикасының мемлекеттік құрылысы, яғни мемлекет ретінде басқару нысаны, мемлекеттік құрылым нысаны, саяси режимі жарияланған, ал 3 бапта бүкіл биліктің халыққа тән болып табылатындығы бекітілген, кейін мемлекеттік билікті жүзеге асыру тетігі ашылған. Басқаша айтқанда, мұнда мемлекеттің құрылысы (мемлекеттік құрылыс, мемлекетті ұйымдастыру) көрініс тапқан. Ал, қоғамның құрылысының, оның ұйымдастырылуының элементтері болып табылатын адамның және азаматтың мәртебесі, қоғамның экономикалық, идеологиялық, саяси, діни бастаулары 1 баптың 1 тармағынан бастап бірнеше баптарда көрініс тапқан.

Қазақстан Республикасы Конституцияның 1 бабында аталғандай өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады. Конституцияның екінші бабына сәйкес Қазақстан Республикасы – Президенттік басқару нысанындағы біртұтас, егемен мемлекет болып табылады. Олай болса, ҚР конституциялық құрылысының негіздері болып келесілер танылады:

1. *Қазақстан Республикасы - демократиялық мемлекет.* Демократиялық мемлекет – бұл билік халыққа тән болатын, биліктің жоғары эшолоны халықпен сайланатын, халыққа есепті болатын, саяси әралуандылық, өзін-өзі басқару танылатын мемлекет. Негізгі белгілері:

- халық билігі (сайлау, референдум, демонстрация, митинг т.б.)
- идеологиялық және саяси алуандылық;
- жергілікті өзін-өзі басқару;
- өкілді биліктің болуы.

2. *Қазақстан Республикасы – құқықтық мемлекет.* Құқықтық мемлекеттің мәні – барлық мемлекеттік органдардың, лауазымды адамдардың, қоғамдық бірлесіктер мен азаматтардың құқықтық нормаларға қатаң сәйкестікте әрекет ету тиістілігінде, яғни мемлекетте құқықтық үстемдік етуінде. Белгілері:

- заңның (құқықтың) жоғарылығы;
- соттың тәуелсіздігі;
- жеке тұлғаның шынайы бостандығы, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының кепілдігі;
- адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының мемлекет мүдделерінен басымдығы;
- биліктің бөлінуі;
- мемлекет пен жеке тұлғаның өзара жауаптылығы.

3. *Қазақстан Республикасы - әлеуметтік мемлекет.* Әлеуметтік мемлекет – бұл қызметі қоғамның жоғары әл-ауқаттылығына жетуге, қоғамның мүмкіндіктерін, мүлктік және рухани қажеттіктерін қанағаттандыруға бағытталған мемлекет. Әлеуметтік мемлекет жекелеген топтарға (таптарға) емес, қоғам мен адамға тұтастай қызмет етеді. Міндеті – барлық азаматтарға мүмкіндігінше бірдей мөлшерде игіліктер көрсетіп, әлеуметтік теңсіздікті жеңілдетуге, жоюға тырысу. Белгілері:

- жұмыссыздықтан қорғау;
- отбасыны, аналықты, балалықты, мүгедектікті, кәрі адамдарды қорғау;
- әлеуметтік қызмет түрлерін дамыту (тегін білім беру, тегін дәрігерлік көмек т.б.)
- адамдардың денсаулығын және еңбегін қорғау;
- еңбек ақысының ең төменгі көлеміне кепілдік беру міндеті,
- көп балалы отбасыларға, жалғыз басты аналарға, асыраушысынан айырылған отбасыларға, кедей тұратын отбасыларға жәрдем көрсету
- т.б.

4. *Қазақстан Республикасы – зайырлы мемлекет.* Зайырлы мемлекет – бұл діннің мемлекеттен бөлінуі. Белгілері:

- дін мен мемлекет бір-бірінің ішкі істеріне араласпайды – діни бірлестіктер қандай да болсын мемлекеттік қызметтер атқармайды, дін мемлекеттің саясатына, сайлауларға, мемлекеттік органдардың қызметіне, білім беру жүйесіне араласа алмайды, мемлекет те діни бірлестіктердің қызметіне, егер ол заңға қайшы келмесе, араласпайды;
- мемлекет діни бірлестіктерді қаржыландырмайды;
- барлық діндер мен діни бірлестіктер заң алдында бірдей. Ешбір дін немесе діни бірлестіктер басқаларға қарағанда ешқандай артықшылықтарды пайдаланбайды;
- ешбір дін міндетті дін ретінде бекітілмейді;
- діни сипаттағы партияларды және өзге де саяси құрылымдарды құруға, сондай-ақ діни бірлестіктердің саяси партиялар қызметіне қатысуына немесе оларға қаржы жағынан қолдау жасауына жол берілмейді;
- міндетті дін болмайды, әркім қандай дінді ұстанам десе, балаларын қандай дінде тәрбиелеймін десе өзі біледі, яғни діни сенім бостандығы танылады. Дінге деген, құдайға құлшылық жасауға, діни жоралар мен рәсімдерге, дінді оқып-үйренуге қатысуға немесе қатыспауға көзқарасты айқындау кезінде қандай да бір күштеп мәжбүр етуге жол берілмейді;
- діни бірлестіктердің қызметшілері саяси өмірге барлық азаматтармен бірдей тек өз атынан ғана қатыса алады;
- діни бірлестіктер заң талаптарын және хұқық тәртібін сақтауға міндетті. Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген тәртіппен тіркелмеген діни бірлестіктердің қызметіне жол берілмейді
- т.б.

5. *Қазақстан Республикасы – егемен мемлекет.* Мемлекеттік егемендік – бұл мемлекеттің ішкі және сыртқы қатынаста тәуелсіз, дербес болуы. Оның белгілері:

- мемлекет Конституциясын және өзге заңдарын дербес қабылдауға құқылы;
- мемлекеттік биліктің жоғары органдарын дербес құрады;
- бюджетті әзірлеу және бекіту құқығы болады;
- қаржы жүйесін өзі анықтайды – ұлттық валютасы болады;
- қарулы күштерін құрады;
- өз азаматтығы болады;
- сыртқы сауда және сыртқы экономикалық қатынас түрлеріне құқылы болады;
- өзге мемлекеттермен сыртқы қатынасты жүзеге асырады;
- мемлекеттік егемендігін көрсететін мемлекеттік рәміздері болады;
- мемлекеттік тілі болады,
- табиғи ресурстарын, табиғи құндылықтарын дербес пайдалану құқығы болады,
- мемлекеттік шекарасына, оның қол сұғылмауына, тұтастығына және бөлінбеуіне құқығы,
- т.б. ...

6. *Қазақстан Республикасы – президенттік басқару нысанындағы біртұтас мемлекет.*

Президенттік басқару нысаны - ҚР Конституциясында бекітілген мемлекетті басқару жүйесі. Бұл жүйе бойынша мемлекет басшысы жалпы халық сайлаған Президент болады, ол өзінің алдында жауапты болатын Үкіметті тағайындайды. Бұл негіз Қазақстанның басқару нысанымен қоса оның мемлекеттік құрылымын да байқатады. Қазақстан – біртұтас мемлекет, яғни өз ішінде қандай да бір басқадай мемлекеттік құрылымы жоқ, елді және халықты үйлесімді басқару үшін өз аумағы әкімшілік-аумақтық бөліністерге бөлінетін мемлекет.

7. *Экономикалық негіздері.* ҚР-ның экономикасының негізі болып меншік нысандарының көптүрлілігі және теңдігі қағидаты танылады. Қазақстан Республикасында мемлекеттік меншік пен жеке меншік танылады және бірдей қорғалады.

8. *Саяси жүйені ұйымдастыру негіздері.* Қазақстан Республикасында идеологиялық және саяси әр-алуандылық танылады.

Мемлекеттік органдарда партия ұйымдарын құруға жол берілмейді. Қоғамдық бірлестіктер заң алдында бірдей. Қоғамдық бірлестіктер ісіне мемлекеттің және мемлекет ісіне қоғамдық бірлестіктердің заңсыз араласуына, қоғамдық бірлестіктерге мемлекеттік органдардың қызметін жүктеуге жол берілмейді.

9. *Адам.* Конституцияда белгіленгендей ҚР-ның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылады.

Қазақстан Республикасы қызметінің түбегейлі қағидалары: қазақстандық патриотизм, саяси тұрақтылық, қоғамдық татуластық, бүкіл халықтың игілігін көздейтін экономикалық даму, мемлекеттің аса маңызды мәселелерін демократиялық әдістермен шешу.

Ұсынылатын әдебиеттер:

Арнайы:

1. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясы (02.02.2011ж. енгізілген толықтырулармен)
2. 6 желтоқсан 1991 жылғы "Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы" Қазақстан Республикасының конституциялық заңы.
3. 25 қазан 1990 жылғы "Қазақ ССР-інің мемлекеттік егемендігі туралы" Декларация.
4. "Қазақ ССР-інің атауын өзгерту туралы" 10.12.1991 жылғы Қазақстан Республикасының заңы.
5. Сапарғалиев Ф. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы. Алматы, 2008 ж.
6. Жарболова А.Ж «ҚР конституциялық құқығы» пәнінен семинар сабақтарына қосымша дайындық материалдары. – Алматы, Қазақ университеті, 2014

Қосымша:

1. С.К. Амандықова. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. – Астана: Фолиант, 2000.
2. З.Ж.Кенжалиев, В.А.Ким. Қазақстан Республикасының конституциялық заңнамасының дамуы. 1-3 бөлім, Алматы, «Қазақ университеті». 2008 ж.
3. Жарболова А.Ж. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы бойынша дәрістер кешені. Алматы. «Қазақ университеті», 2012 ж
4. Баймаханова Д.М., Жарболова А.Ж. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы пәні бойынша оқу-әдістемелік кешені. Алматы. «Қазақ университеті», 2008 ж.

Тақырып 5. ҚР-да жеке тұлғаның құқықтық жағдайының негіздері. 5-6 апта, 2 сағат

Мақсаты: жеке тұлғаның құқықтық жағдайы мен оның құқықтық жағдайының негіздерінің арақатынасын анықтап, ҚР азаматтарының құқықтық жағдайының негіздерінің мазмұнын құрайтын элементтерді ашу.

Сұрақтар:

1. Қазақстан Республикасы азаматтарының құқықтық жағдайы, оның түсінігі және қағидалары.
2. ҚР азаматтарының құқықтық жағдайы мен ҚР азаматтарының құқықтық жағдайының негіздерінің арақатынасы
3. ҚР азаматтығы: түсінігі, қағидалары. Азаматтықты алу және оның тоқтатылу негіздері
4. ата-аналарының азаматтығы өзгерген, асырап алған және қамқорлыққа алған жағдайдағы балалардың азаматтығы.
5. азаматтық мәселелерімен айналысатын мемлекеттік органдар, азаматтық мәселелері жөніндегі арыздар мен ұсыныстарды қарау бойынша өндіріс.
6. ҚР азаматтарының негізгі құқықтары, бостандықтары және міндеттерінің түсінігі, жіктелуі, конституциялық бекітілуі, ерекшеліктері

Конституциялық құқық саласында маңызды орынды жеке адамның құқықтық мәртебесінің негіздерін бекітетін нормалардан тұратын институт алады. Бұл институт Конституцияның екінші бөлімінде, яғни “Адам және азамат” деп аталатын бөлімде реттелген. Адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары жоғары бағалы құндылық ретінде ата заңда бекітілген. Сондай-ақ тиісті

институттың қатынастары Конституциядан басқа актілерде де толығырақ ашылып, нақтыланады. Мысалы, азаматтық туралы, қоғамдық бірлестіктер туралы, діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы заңдарда және т.б.

Нормалары жеке адамның мәртебесінің негіздерін бекітетін бұл институт адамның қоғам мен мемлекеттегі жағдайын, олардың өзарақатынасының қағидаларын анықтайтын неғұрлым маңызды бастапқы бастауларды байқатады.

Адамның және азаматтың құқықтық жағдайы – барлық құқық салаларының нормалары жүзеге асу процесінде пайда болатын қоғамдық қатынастың субъектісі ретінде адам мен азамат ие болатын құқықтар, бостандықтар мен міндеттердің жиынтығы ретінде сипатталса, жеке адамның (жеке тұлғаның) құқықтық жағдайының негіздері – бұл жеке тұлға мен мемлекеттің өзарақатынасын, жеке тұлғаның қоғамдағы жағдайын көрсететін және *Конституцияда бекітілген* құқықтар, бостандықтар және міндеттер жүйесі ретінде анықталады.

Жеке тұлғаның құқықтық жағдайы алдымен оның мәртебесіне: азамат, шетелдік азамат, азаматтығы жоқ адам екендігіне байланысты. Құқықтардың неғұрлым кең көлеміне (саяси құқықтарды қоса, оның ішінде сайлау құқықтары, саяси партияларға бірігу құқығы, мемлекеттік қызметке кіру құқығы, ...) тиісті мемлекеттің азаматтары ие болады, тиісінше олар неғұрлым көбірек міндеттер атқарады. Әдетте шетел азаматтары саяси құқықтарды иеленбейді. Азаматтығы жоқ адамдардың жағдайы көбінесе шетел азаматының жағдайына ұқсас, теңестірілген болып келеді.

Жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінің қағидалары:

- а) адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының теңдігі және жалпыға тәндігі қағидасы;
- б) құқықтар мен міндеттердің біртұтастығы қағидасы – құқықтар мен бостандықтардың жүзеге асырылуы міндеттерді орындаудан бөлінбейді.
- в) мемлекеттің құқықтар мен бостандықтарды сақтау және қорғау, оларды кепілдендіру міндеттілігі қағидасы;
- г) конституциялық құқықтар мен бостандықтардың тұрақтылығы қағидасы;
- д) адамдардың мүдделерінің мемлекет мүдделерінен басымдығы қағидасы;
- е) конституциялық құқықтар мен бостандықтардың заңдылығы қағидасы. Конституциялық құқықтар мен бостандықтар заңды болуы үшін мына шарттарды сақтау қажет деп есептеледі: оларды бекітетін Конституцияның халықпен не оның өкілді органымен демократиялық жолмен әрі заңи бекітілген тәртіпте қабылданылуы, конституциялық құқықтар мен бостандықтардың және міндеттердің өзгеруі тиісті заң актілерінің негізінде ғана жүзеге асуы.

Жеке тұлғаның құқықтық жағдайының негіздері келесідей элементтерді қамтиды. Бұл элементтер жеке тұлғаның құқықтық жағдайының негіздерінің мазмұнын құрайды:

- азаматтық. Азаматтық – бұл жеке тұлғалардың арасынан ҚР азаматтарын бөліп көрсететін элемент.
- конституциялық (негізгі) құқықтар, бостандықтар және міндеттер.
- конституциялық құқықсубъектілік – азамат құқық қабілеттігі мен әрекет қабілеттігіне ие болса ғана конституциялық құқықтар мен бостандықтардың толық көлеміне ие болады және толық көлемде міндеттер атқарады.
- конституциялық құқықтар мен бостандықтардың жүзеге асырылу кепілдіктері.

Жеке тұлғаның құқықтық жағдайының басты элементтерінің бірі – *азаматтық*. Азаматтық институты Республика егемендігінің, тәуелсіздігі мен конституциялық құрылысының айқындаушы белгісі болып табылады, өйткені мемлекеттің азаматтарынан тұратын Қазақстан халқы ғана "мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы" болып табылады және "билікті тікелей республикалық референдум және еркін сайлау арқылы жүзеге асырады, сондай-ақ өз билігін жүзеге асыруды мемлекеттік органдарға береді".

Республика Конституциясының ережелерін талдаудан келіп шығатыны, азаматтық - тұлғаның Қазақстан мемлекетімен конституциялық-құқықтық байланысын білдіреді, ол ұзаққа созылатын және орнықты байланыстармен, олардың өзара құқықтары мен міндеттерінің жиынтығы болуымен сипатталады. Қандай да бір тұлға нақты бір мемлекеттің азаматы болуы мүмкін, тиісінше сол мемлекетпен құқықтық байланыста болады. Осы байланыстың нәтижесінде тиісті тұлға мен мемлекет арасында өзара құқықтар мен міндеттер туындайды. Олай болса, азаматтық – бұл өзара

құқықтар мен міндеттер туындайтын жеке тұлға мен мемлекеттің арасындағы саяси-құқықтық байланыс. Өзімен тиісті байланыста болатын адамдарға нақты мемлекеттің билігі тарайды. Жеке тұлға мен мемлекет арасындағы “азаматтық” байланысы белгілі бір қағидаларға негізделеді. Азаматтықтың жалпы және өзіндік қағидаларын көрсетуге болады. *Азаматтықтың өзіндік қағидаларына* мыналар жатады:

- азаматтықтың бірыңғайлығы және теңдігі қағидасы – Азаматтықтың бірыңғайлығы туралы конституциялық қағида мемлекеттің біртұтастығынан келіп шығады және Республика азаматтарының, бірыңғай конституциялық құқық субъектілікке негізделген, бірыңғай құқықтық мәртебеге ие екендігін білдіреді. Азаматтықтың теңдігі қағидасы Республика азаматтарының тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне немесе кез келген өзге жағдаяттарға (м\ы азаматтықтың алыну жолына) қарамастан құқықтары, бостандықтары мен міндеттерінің теңдігін білдіреді

- азаматтықтың еріктілігі қағидасы – азаматтық алу және одан шығу ерікті түрде жүргізіледі;

- азаматтықтың тұрақтылығы қағидасы - тұрған жеріне, отбасылық жағдайына, жас шамасына қарамастан ҚР азаматтығы тұрақты болып табылады, яғни біріншіден, ҚР азаматтығы адам қайтыс болғанға дейін (егер азаматтықтан шығып кетпесе немесе айырылмаса) сақталады, екіншіден, Қазақстан Республикасы азаматының ҚР-нан тыс жерде ұзақ мерзім бойы тұрақты тұруы ҚР азаматтығын тоқтатуға әкеп соқтырмайды. Үшіншіден, ҚР азаматының (азаматшасының) республика азаматы емес адаммен некеге тұруы, сондай-ақ мұндай некені бұзуы азаматтықтың өзгеруіне әкеп соқтырмайды. Олай болса, біздің азаматтық тұрақты.

- бір азаматтық қағидасы – ҚР-да азаматтық біртұтас, қос азаматтық мойындалмайды;

- ҚР азаматтығынан айыруға болмайтындығы қағидасы – ҚР Конституциясына сәйкес Республиканың азаматын ешқандай жағдайда азаматтығынан, өзінің азаматтығын өзгерту құқығынан айыруға болмайды;

- азамат пен мемлекеттің өзара жауаптылығы қағидасы – азаматтық байланысы жеке тұлға мен мемлекеттің арасында өзара құқықтар мен міндеттер туындап, өзара жауаптылық жағдайын белгілейді; Тиісті байланыс (азаматтық) нәтижесінде нақты тұлға мен мемлекет арасында өзара құқықтар мен міндеттер, тиісінше жауаптылық туындайды. Мысалы, ҚР-сы өз азаматын қайда болмасын қорғауға міндетті, ал ҚР азаматы оны қорғауға міндетті, т.с.с.;

- ҚР азаматын басқа мемлекетке бермеу қағидасы. Республиканың халықаралық шарттарында өзгеше белгіленбесе, Қазақстан Республикасының азаматын шет мемлекетке беруге болмайды;

- қан және топырақ құқығының үйлесімдігі қағидасы - ҚР азаматтығын алу бала туылған кезде оның ата-анасының азаматтығына қарай және ҚР аумағында тууылуына қарай шешілуі мүмкін. “Қан” қағидасы ҚР азаматтарынан туылған баланың туылған жеріне қарамастан ҚР азаматы болып табылатындығын білдіреді. “Топырақ” қағидасы баланың ата-анасының азаматтығына емес, оның туылған жеріне қарай азаматтықты иеленуді білдіреді. Қазақстанда осы екі қағида үйлесімді түрде қолданылады. “Қан” қағидасы бойынша ҚР азаматтығын алу жағдайлары “ҚР азаматтығы туралы” заңның 11, 12 баптарында реттелген, ал “топырақ” қағидасы бойынша алу жағдайлары 13, 14 баптарда қарастырылған.

Азаматтық алу, оның тоқтатылуы, балалардың азаматтығы мәселелері, Қазақстан Республикасы Президентінің және мемлекеттік органдарының азаматтық мәселелер жөніндегі өкілеттігі “ҚР азаматтығы туралы” 20.12.1990 жылғы заңда толығырақ реттелген.

Қазақстан Республикасы азаматтарының конституциялық-құқықтық мәртебесі, олардың заң алдында тең бола отырып, Конституциямен белгіленген құқықтардың, бостандықтар мен міндеттердің барлық кешеніне ие болуын көздейді.

Алдында атап кеткеніміздей, жеке тұлғаның құқықтық жағдайы барлық құқық салаларының нормаларында көрініс тапқан құқықтар мен бостандықтардың жиынтығымен анықталады. Ал, жеке тұлғаның құқықтық жағдайының негіздері конституцияда бекітілген құқықтар мен бостандықтарды

қамтиды. Олар конституциялық (негізгі) құқықтар мен бостандықтар және міндеттер деп аталады әрі олар барлық құқықтар мен бостандықтардың азымаз, негізгі бөлігін құрайды. Олар негізінен әркімге тумысынан тән болып табылады, сондықтан да олар адамнан бөлінбейтін, ажырамас құқықтар мен бостандықтар болып есептеледі. Олай болса, конституциялық құқықтар және бостандықтар дегеніміз Республика Конституциясында бекітілген, әркімге тумысынан тән болатын, адамнан бөлінбейтін құқықтар және бостандықтар. *Конституциялық құқықтар мен бостандықтардың өзге құқықтар мен бостандықтардан бірқатар ерекшеліктері* бар. Олар:

1. конституциялық құқықтар мен бостандықтар мемлекеттің негізгі заңы – Конституцияда бекітілген.
2. конституциялық құқықтар мен бостандықтар адам үшін, қоғам үшін неғұрлым маңызды болып табылады.
3. конституциялық құқықтар мен бостандықтар адамға әдетте тумысынан тән болып табылады және ажырамайды (кейбір өзгеше жағдайларды қоспағанда);
4. жалпы алғанда конституциялық құқықтар мен бостандықтар әрбір адамға, азаматқа тән (кейбір өзгеше жағдайларды қоспағанда);
5. конституциялық құқықтар мен бостандықтар жалпы құқықтар мен бостандықтардың ядросы, негізі болып табылады.

Конституциялық құқықтар мен бостандықтардың түрлері. Конституциялық құқықтар мен бостандықтардың 3 түрі бар:

- жеке құқықтар мен бостандықтар - әркімнің құқығы болып табылады және тікелей мемлекеттің азаматтығына тәндігімен байланысты емес, одан туындамайды; адамға тумысынан тән болады және одан бөлінбейді; адамның жеке өміріне, бас бостандығына, ар-ожданына байланысты өзге де табиғи құқықтарын қорғау үшін қажетті құқықтар мен бостандықтарды қамтиды.

- саяси құқықтар мен бостандықтар – мемлекеттің азаматтығында болуға байланысты және белгілі бір жасқа (18) толғанда туындайды, азаматтардың мемлекеттің саяси өміріне қатысуын байқатады;

- әлеуметтік-экономикалық құқықтар мен бостандықтар – адамның әлеуметтік, экономикалық, мәдени қажеттіктерін қанағаттандыруға байланысты құқықтар мен бостандықтар.

Адамдар мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының кепілдіктері – бұл конституциялық құқықтар мен бостандықтарды шынайы жүзеге асыруға арналған, оларды түрлі қол сұғушылықтардан қорғауға бағытталған амалдар. Олардың үш түрін көрсетуге болады:

1. әлеуметтік-экономикалық кепілдіктер. Бұл кепілдіктер адамдардың құқықтар мен бостандықтарды еркін пайдалануын қамтамасыз ететін тиісті орта мен материалдық негіздің болуын анықтайды – мысалы, әлеуметтік тұрақтылық, дамыған экономика, қоғамның барлық әлеуметтік қажеттіктеріне қызмет көрсетуге мүмкіндік беретін мекемелер жүйесінің болуы т.б.
2. саяси кепілдіктер – адамдардың еркін дамуы мен лайықты өмір сүруін қамтамасыз ететін жағдайларды жасауға бағытталған мемлекеттің саясаты – саяси құрылымдардың тұрақтылығы, олардың азаматтық келісімге қол жеткізу қабілеттігі, қоғамда тұрақсыздықты жою, азаматтардың саяси мәдениетінің тиісті деңгейі.
3. заңи кепілдіктер – адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыру мен қорғауды қамтамасыз ететін барлық құқықтық амалдар - әрбір құқықтың нақты кепілдіктерінің конституциялық, заңи бекітілуі.

Адам құқықтарын сақтаушы субъектілердің барлығының мақсаттары бір – адам құқықтары ең жоғарғы құндылық, бірақ олар қорғауға мұқтаж. Адам құқықтары Конституцияда және мемлекеттің басқа да заңдарда заңды түрде бекітілген. Адам құқықтарына байланысты барлық қарым-қатынастар ҚР Парламентінің қызметінде алғашқы реттеуден өтті. Қазақстан Республикасы Конституциясының 61-бабында жазылған: «Парламент аса маңызды қоғамдық қатынастарды реттейтін...1) жеке және заңды тұлғалардың құқық субъектілігіне, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына, жеке және заңды тұлғалардың міндеттері мен жауапкершілігіне қатысты негізгі

қағидалар мен нормаларды белгілейтін заңдарды шығаруға хақылы. Басқа мемлекеттік органдардың ҚР Парламенті белгілеген нормаларды бұзуға, өзгертуге құқығы жоқ».

Бұл ереже нормативтік негіздеу тұтастығын, заңдар қақтығысының, заңдар мен заңға бағынатын актілердің араларында қарама-қайшылықтардың болмауын қалайды. Заң әдебиетінде кепілдіктер проблемасын зерттеу барысында мынандай идеялар: «біріншіден, кепілдіктерді құқықтық жүйенің элементі ретінде қарастыру; екіншіден, оларды басқа ұйымдармен: күзету шараларымен, құқықтық қорғау шараларымен, заңдық жауапкершілікпен теңдестірмеу; үшіншіден, оларды өзінің белгілері, әсер ету объектілері, жүйесі, құрылымы, іске асыру әдістері бар дербес категория ретінде зерттеу айтылып жүр. Кепілдіктер – бұл, А.С. Мордовецтің пікірінше, тұлға үшін өзінің құқықтарын, бостандықтары мен мүдделерін іске асыруға тең мүмкіндіктер тудырушы әлеуметтік-экономикалық, саяси, адамгершілік, құқықтық, ұйымдастырушылық алғышарттардың, жағдайлардың, құралдар мен әдістердің жүйесі. Кепілдіктер тұлғаның мүдделерін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін жағдайлардың жүйесі болып табылады. Олар демократиялық қоғамның экономикалық, саяси дамуының, халықтың құқықтық және саяси мәдениетінің деңгейін көрсетеді.

Заңдылық кепілдіктері деп белгілі бір мемлекеттің құрылымның ішінде де, одан тыс та жағымды әрекет етуші жағдайларды, факторларды және құралдарды айтады. Кепілдіктердің мазмұны қоғам дамуының қоғамдық-саяси, рухани және басқа да жағдайларына байланысты. Кепілдіктердің қызметі сол, олар конституциялар мен заңдарда бекітілген тұлғаның заңды мәртебесі, оның құқықтары мен бостандықтары жеке адам мен азаматтың өмірінің іс жүзіндегі шындықтарына айналатын қолайлы жағдайды қамтамасыз ету болып табылады. Кепілдіктер жалпыдан жекеге, заңда жарияланған мүмкіндіктен шындыққа өтуді қамтамасыз ететін сенімді көпір болып табылады. Тиісті кепілдіктерсіз жарияланған құқықтар мен бостандықтарын іске асыруға, олардың жарым-жартылай немесе қалай болса солай іске асырылуының мүмкін болатын себептері мен кедергілерін жоюға бағытталған объективтік және субъективтік факторлардың барлық жиынтығын қамтиды. Заңдық кепілдіктер адам мен азамат құқықтарын күзету мен қорғаудың заңды құралдары мен жолдарының жүйесін құрайды. Ең алдымен әңгіме мемлекеттің тұлғаның сотпен қорғалуға, заңмен тиым салынбаған басқа да әдістердің, сонымен бірге білікті заң көмегін оның ішінде ақысыз көмек алуға, әділ сот шешіміне қол жеткізуге, шеккен зиянының орнын толтыруға құқығын қамтамасыз ету жөніндегі міндеттері туралы болып отыр. Заңды кепілдіктерді ол нормативтік және аспаптық деп жіктейді. Нормативтік кепілдіктер конституцияда, заңдар мен нормативті актілерде құқықтар мен бостандықтарды іске асыру мен қорғауға бағытталған тиісті ережелер, талаптар мен санкциялар түрлерінде көрініс тапқан. Тұлғаның құқықтары мен бостандықтарына аспаптық кепілдіктерге келер болсақ, оған адамдар өз құқықтарын қорғауды өтініп, жүгіне алатын және олар өз құзіреттіліктері шеңберінде тұлғаның құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау жөнінде нақтылы шаралар қолдануға міндетті мемлекеттік, кейде мемлекетаралық құрылымдар жатқызылады. Олар: соттар, прокуратура, адвокатура, тұлғаны қорғау үшін арнайы бекітілген лауазымды тұлғалар – омбудсмен.

Ұсынылатын әдебиеттер:

Арнайы:

1. Сапарғалиев Ғ. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы. Алматы, 2008 ж.
2. Байшев Ж. Конституционное право Республики Казахстан Алматы: Жеті жарғы, 2001.
3. Баймаханова Д.М. Некоторые вопросы конституционно-правового регулирования политических прав и свобод граждан РК. // Вестник КазНУ.2003, №2.
4. Жарболова А.Ж «ҚР конституциялық құқығы» пәнінен семинар сабақтарына қосымша дайындық материалдары. – Алматы, Қазақ университеті, 2014
5. Ынтықбаева Б.Б. Гражданство РК: проблемы теории и практики //Автореферат канд. дисс. Алматы, 1997.
6. Жарболова А.Ж. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы бойынша дәрістер кешені. Алматы. «Қазақ университеті», 2012 ж

Қосымша:

1. С.К. Амандықова. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. – Астана: Фолиант, 2000.
2. З.Ж.Кенжалиев, В.А.Ким. Қазақстан Республикасының конституциялық заңнамасының дамуы. 1-3 бөлім, Алматы, «Қазақ университеті». 2008 ж.
3. Баймаханова Д.М., Жарболова А.Ж. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы пәні бойынша оқу-әдістемелік кешені. Алматы. «Қазақ университеті», 2008 ж.
4. Конституционное право РК. Отв. ред. М.С.Нарикбаев. Алматы, 2001.
5. Что такое гражданство? Комментарии к закону “О гражданстве”. Алматы, 1994.

Тақырып 6. Қазақстан Республикасында меншік пен кәсіпкерліктің конституциялық негіздері. 7 апта, 1 сағат.

Мақсаты: Қазақстанның экономикалық жүйесінің мәні мен мазмұнын ашып, ҚР-да меншік пен кәсіпкерліктің конституциялық реттелуін саралау.

Сұрақтар:

1. Қоғамның экономикалық жүйесінің түсінігі, оның конституциялық бекітілуі.
2. Қазақстан Республикасындағы меншіктің нысандары.
3. Айрықша мемлекеттік меншік объектілері.
4. Жерге жеке меншік.
5. Кәсіпкерліктің негізі.

Экономикалық жүйе – меншіктің алуантүрлігі, кәсіпкерліктің және бағаның еркінділігі, тиянақты бәсекелестік қағидаларымен, сондай-ақ адамдарды қажеттіктерін қанағаттандыруға бағытталған басқа да шаруашылық қызметінің түрлерімен сипатталатын Конституцияда және басқа заң актілерінде бекітілген экономикалық қатынастардың құрылысы.

Экономикалық жүйенің негізгі қағидалары:

1. меншіктің алуантүрлігі;
2. меншікке ешкімнің қол сұқпауы;
3. меншіктің барлық субъектілерінің теңдігі;
4. меншік иесінің құқығын мемлекеттің қорғауы;
5. экономикада монополизмді жою;
6. еркін кәсіпкерлік;
7. бәсеке;
8. еркін баға;
9. салықтарды төлеу міндеттілігі;
10. адамдардың қажеттіктерін қанағаттандыру;
11. т.б.

Экономикалық жүйенің негізі болып меншік табылады. Қазақстан Республикасының Конституциясы Қазақстанның экономикалық жүйесіне түрлі нысандағы меншік тән екендігін бекітеді – жеке, мемлекеттік. Қазақстан Республикасында мемлекеттік меншік пен жеке меншік бірдей қорғалады. Мемлекеттік меншік екі түрге бөлінеді: республикалық және коммуналдық меншік.

Республикалық меншік мемлекеттік қазынадан және заң құжаттарына сәйкес мемлекеттік республикалық заңды тұлғаларға бекітіліп берілген мүліктен тұрады.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік қазынасын келесілер құрайды: республикалық бюджеттің қаражаты, алтын валюта қоры және алмас қоры, жер, оның қойнауы, су, өсімдік және жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар және мемлекеттік заңды тұлғаларға бекітіліп берілмеген өзге де мемлекеттік мүлік. Жер заң актілерінде белгіленген негіздерде, шарттар мен шектерде жеке меншікте болуы да мүмкін.

Коммуналдық меншік жергілікті қазынадан және заң құжаттарына сәйкес коммуналдық заңды тұлғаларға бекітіліп берілген мүліктен тұрады.

Жергілікті қазынаны жергілікті бюджет қаражаты және мемлекеттік заңды тұлғаларға бекітіліп берілмеген өзге де коммуналдық мүлік құрайды.

Коммуналдық меншік жергілікті мемлекеттік басқару деңгейлері бойынша облыстық (республикалық маңызы бар қаланың, астананың) және аудандық (облыстық маңызы бар қалалардың) меншік болып бөлінеді.

Жеке меншікті:

1. ҚР азаматтарының, шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдардың меншігі;
2. мемлекеттік емес заңды тұлғалар мен олардың бірлестіктерінің меншігі құрайды.

Конституция адамдардың меншік иесі болу құқығын таниды. Меншік құқығы – бұл субъектінің заң құжаттары арқылы танылатын және қорғалатын өзіне тиесілі мүлікті өз қалауынша иелену, пайдалану және оған билік ету құқығы.

Меншік иесінің өз мүлкін иелену, пайдалану және оған билік ету құқығы болады.

Иелену құқығы дегеніміз мүлікті іс жүзінде иеленуді жүзеге асыруды заң жүзінде қамтамасыз ету.

Пайдалану құқығы дегеніміз мүліктен оның пайдалы табиғи қасиеттерін алудың, сондай-ақ одан пайда табудың заң жүзінде қамтамасыз етілуі. Пайда кіріс, өсім, жеміс, төл алу және өзге нысандарында болуы мүмкін.

Билік ету құқығы дегеніміз мүліктің заң жүзіндегі тағдырын белгілеудің заңмен қамтамасыз етілуі.

Меншік иесінің өз өкілеттігін жүзеге асыруы басқа тұлғалар мен мемлекеттің құқықтарын және заңмен қорғалатын мүдделерін бұзбауға тиіс. Соттың шешімінсіз ешкімді де меншігінен - өз мүлкінен айыруға болмайды. Заңмен көзделген ерекше жағдайларда мемлекет мұқтажы үшін мүліктен күштеп айыру оның құны тең бағамен өтелген кезде жүргізілуі мүмкін.

Конституцияға сәйкес әркімнің кәсіпкерлік қызмет еркіндігіне, өз мүлкін кез келген заңды кәсіпкерлік қызмет үшін еркін пайдалануға құқығы бар.

Кәсіпкерлік – бұл меншік түрлеріне қарамастан, азаматтар мен заңды тұлғалардың, тауарларға (жұмысқа, қызметке) сұранымды қанағаттандыру арқылы таза табыс табуға бағытталған, жеке меншікке (жеке кәсіпкерлік) не мемлекеттік кәсіпорынды шаруашылық басқару құқығына (мемлекеттік кәсіпкерлік) негізделген ынталы қызметі. Кәсіпкерлік қызмет кәсіпкердің атынан, оның тәуекел етуімен және мүліктік жауапкершілігімен жүзеге асырылады.

Қазақстанда кәсіпкерлердің кәсіпкерлік еркіндігі бекітілгендіктен оны пайдаланып қиянат жасауға жол берілмейтіндігі де реттелген. Кәсіпкерлік еркіндігін пайдаланып қиянат жасау формасы ретінде заңды бәсекелестікті шектеуге немесе жоюға, негізсіз артықшылықтар алуға, тұтынушылардың құқықтары мен заңды мүдделеріне қысым жасауға бағытталған монополистік және қандай болса да басқа қызмет түсініледі.

Ал, монополистік қызмет – бұл нарық субъектілерінің бәсекеге қарсы келісімдері (келісілген іс-әрекеттері), үстем (монополиялық) жағдайды теріс пайдалануы, мемлекеттік органдардың бәсекеге қарсы іс-әрекеттері;

Монополистік қызмет заңмен реттеледі әрі шектеледі. Жосықсыз бәсекеге тыйым салынады. Жосықсыз бәсеке ретінде заңды тұлғаның және (немесе) жеке адамның, сондай-ақ мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының бәсекені жою немесе шектеу арқылы кәсіпкерлік қызметте негізсіз артықшылықтар алуға бағытталған кез келген іс-әрекеті (әрекетсіздігі) анықталады.

Меншік пен кәсіпкерліктің негізгі мәселелері Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексінде толығырақ реттелген

Ұсынылатын әдебиеттер:

Арнайы:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (2017.01.07. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
2. Жеке кәсіпкерлік туралы ҚР заңы 12.01.2007 ж. (20.02.2009 өзгертулер мен толықтырулармен)

3. Бәсекелестік туралы. Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 25 желтоқсандағы N 112-IV Заңы
4. Сапарғалиев Ф. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы. Алматы, 2008 ж.
5. Жарболова А.Ж. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы бойынша дәрістер кешені. Алматы. «Қазақ университеті», 2012 ж

Қосымша:

1. Баишев Ж. Конституционное право Республики Казахстан Алматы: Жеті жарғы, 2001.
2. Конституционное право РК. Отв. ред. М.С.Нарикбаев. Алматы, 2001.
3. Баймаханова Д.М., Жарболова А.Ж. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы пәні бойынша оқу-әдістемелік кешені. Алматы. «Қазақ университеті», 2008 ж.
4. Қазақстан Республикасының құқықтық саясат тұжырымдамасы. 20.09.2002ж. / Егемен Қазақстан 07.09.2002 ж.

Тақырып 7. ҚР сайлау жүйесі – 9-10 апта, 2 сағат.

Мақсаты: Сайлау құқығы мен сайлау жүйесіне жалпы түсінік беріп, ҚР-да Президентті, Парламент және мәслихат депутаттарын, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мүшелерін сайлауда қолданылатын сайлау жүйелерінің мәнін, өзгешеліктерін ашып, көрсету.

Сұрақтар:

1. Сайлау жүйесінің және құқығының түсінігі, қағидалары.
2. Сайлау органдары, сайлау округтері мен сайлау учаскелері.
3. ҚР Президенті, Парламент, мәслихаттар депутаттары және өзге де жергілікті өзін-өзі басқару органдары мүшелері сайлауын өткізу сатылары
4. Қайта дауыс беру және қайта сайлау.
5. сайлау туралы заңнамаға енгізілген өзгертулер мен толықтырулар.
6. саяси партиядан Парламент депутаттарын сайлаудың өзгешеліктері.

Сайлау құқығының түсінігі. “Сайлау құқығы” түсінігі көпмағыналы болып табылады. Біз оны екі мағынада қарастырамыз: объективтік және субъективтік. Объективтік мағынада сайлау құқығы – бұл мемлекеттің өкілді органдарын және жеке лауазымды тұлғаларын сайлау тәртібін реттейтін нормалардың жиынтығы. Бұл мағынада ол конституциялық құқықтың бір институты, бөлімі болып табылады. Субъективтік мағынада сайлау құқығы – бұл азаматтың мемлекеттің сайланбалы органдары мен тұлғаларын құруға, қалыптастыруға қатысу құқығы. Азаматтың тиісті органдарды (тұлғаларды) қалыптастыруға қатысуы оның осы органдарға сайлауы және сайлануы арқылы байқалады. Олай болса, субъективтік тұрғыда сайлау құқығы екі мағынада анықталады:

1. белсенді сайлау құқығы – бұл азаматтың сайлау құқығы, яғни қандай-да бір кандидатты жақтап немесе қарсы дауыс беру құқығы;
2. бәсең сайлау құқығы – бұл азаматтардың өкілді органдарға, сайланбалы лауазымдарға сайлануға құқығы.

Қазақстанда сайлау туралы қатынастар ҚР Конституциясымен, Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы заңмен реттеледі. ҚР-ғы сайлау туралы заңға сәйкес сайлау құқығы – бұл азаматтардың ҚР Президентін, ҚР Парламенті және мәслихат депутаттарын, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мүшелерін сайлауы және сол қызметтерге сайлануы.

Жоғарыда атап кеткеніміздей сайлау құқығының екі түрі бар: белсенді сайлау құқығы (сайлау, дауыс беру құқығы) және бәсең сайлау құқығы (сайлану құқығы). Белсенді сайлау құқығы әдетте 18 жасқа толған бастап пайда болады. Бұған қоса, Қазақстанның сайлау туралы заңнамасына сәйкес сайлауға қатысу үшін әрекет қабілеттігі болуы керек және соттың заңды күшіне енген үкімі бойынша бас бостандығынан айыру орындарында отырмаған болуы қажет. Азаматта белсенді сайлау құқығы болғанымен, бәсең сайлау құқығы болмауы мүмкін. Олай дейтін себебіміз, 18 жасқа толған ҚР азаматы ҚР Президентін сайлауға қатысуға құқылы, бірақ өзі бұл жаста Президент болып сайлана алмайды: ол үшін оның 40 жасқа толуы, тумысынан ҚР азаматы болуы, соңғы 15 жыл бойы

ҚР аумағында тұруы және мемлекеттік тілді еркін меңгеруі қажет. Белсенді және бәсең құқығының кері арақатынасы кездеспейді. Себебі, егер азаматта бәсең сайлау құқығы болса, ол белсенді сайлау құқығына да ие болады.

Қазақстанда сайлаулар белгілі бір қағидаларға сәйкестікте өткізіледі. Сайлау құқығының қағидалары:

1. *жалпыға бірдей сайлау құқығы*, яғни 18 жасқа толған азаматтардың тегіне, нәсіліне, лауазымына, мүліктік жағдайына, жынысына, ұлтына, т.б. қарамастан сайлауға қатысу құқығы. Сайлауға іс-әрекетке қабілетсіз деп танылған, сондай-ақ сот үкімімен бас бостандығынан айыру орындарында отырған азаматтар қатыспайды. Сонымен қоса, сайлау құқығын Қазақстанда тұрып жатқан шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар да иеленбейді.

2. *тең сайлау құқығы* – сайлаушылардың сайлауларға тең негіздерде қатысуы әрі олардың әрқайсысының бір немесе тең дауыс санына ие болуы. Тең сайлау құқығының мазмұны екі элементті қамтиды: а) сайлаушылардың сайлауға тең негізде қатысуы; б) сайлаушылардың әрқайсысының бір немесе тең дауыс санына ие болуы. Бірінші элемент сайлауға қатысуға құқылы барлық азаматтардың сайлаушы ретінде де және кандидат ретінде де теңдей құқықтар мен теңдей міндеттерге ие болатынын білдіреді. Екінші элемент әрбір сайлаушының Республика Президентін, партиялық тізімдер бойынша сайланатын Парламенті Мәжілісінің депутаттарын және мәслихаттарының депутаттарын сайлау кезінде бір сайлау бюллетеніне тиісінше бір дауысқа, Республиканың өзге де жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мүшелерін сайлау кезінде тең дауыс санына ие болатынын және әрбір сайлаушының дауысының басқа сайлаушының дауысына тең болатынын, яғни сайлаушылар арасында қандай да бір басымдықтардың болмайтындығын білдіреді. Тең сайлау құқығы бұған қоса сайлау округтерінің теңдігі талабын да қамтиды, яғни сайлау округтеріндегі сайлаушылардың саны шамамен тең болуы тиіс. Демек, тең сайлау құқығы – бұл сайлау қорытындысына әсер ету мен заң талаптарына сәйкес сайланудың сайлаушы үшін заңмен белгіленген теңдей мүмкіндіктері.

3. *төте сайлау құқығы* – Республика Президентін, Парламенті Мәжілісінің және мәслихаттарының депутаттарын, өзге де жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мүшелерін азаматтадың тікелей сайлауы. Тікелей – бұл сайлаушылардың аталған тұлғаларды қандай да бір басқа тұлғалар (таңдаушылар) арқылы емес, дербес, жеке өздері қатыса отырып сайлауы.

4. *жанама сайлау құқығы* – Сенат депутаттарын таңдаушылардың -маслихат депутаттары болып табылатын ҚР азаматтарының сайлауы. Таңдаушылар Сенат депутаттарын сайлауға тең негіздерде қатысады әрі олардың әрқайсысының Сенат депутатын сайлаған кезде бір дауысы болады.

5. *жасырын дауыс беру* – сайлаушылардың Республика Президентін, Парламентінің және мәслихаттарының депутаттарын, өзге де жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мүшелерін сайлау жөніндегі ерік білдіруіне қандай да болсын бақылаудың жасалуын болдырмау үшін олардың жасырын түрде дауыс беруі. Жасырын дауыс беру қағидасының мәні – сайлаушының ерік білдіруіне ешкімнің кедергі келтірмеуі, ерікті, дербес түрде өз еркін білдіруіне сырттан әсер етуді жою.

б. *еркін сайлау қағидасы* – азаматтардың сайлау және сайлану құқығын еркін жүзеге асыруы, яғни сайлаушының сайлауға қатысу немесе қатыспау мәселесін өзінің шешуі.

Сайлаудың түрлері. Сайлауды әртүрлі негіздер бойынша бірнеше түрлерге бөлуге болады:

- *өткізілу аумағы бойынша*: жалпыұлттық (Президентті, Парламент депутаттарын сайлау) және жергілікті (маслихат және өзге де жергілікті өзін-өзі басқару органдарына сайлау);
- *азаматтардың (сайлаушылардың) ерік білдіру әдісіне қарай*: тікелей (сайлаушылардың өздері сайлауды) және тікелей емес (Қазақстанда – жанама – сайлаушылар Сенатты жанама түрде таңдаушылар арқылы қалыптастырады);
- *өткізілу уақытына қарай*:

а) кезекті сайлау - тиісті органның не лауазымды тұлғаның өкілеттік мерзімінің аяқталуына қарай өткізілетін сайлау;

б) кезектен тыс сайлау - тиісті органның не лауазымды тұлғаның өкілеттігінің мерзімінен бұрын тоқтатылуы орай өткізілетін сайлау.

в) қосымша сайлау - шығып қалғандардың орнына сайлау. Шығып қалғандардың орнына сайлау өткізу үшін депутат (жергілікті өзін-өзі басқару органының мүшесі) өкілеттігінің мерзімінен бұрын тоқтатылуы, оны мандатынан айыру не оның қайтыс болуы негіз болып табылады;

г) ішінара сайлау – алқалы сайланбалы органды ішінара жаңарту (ротация) мақсатында өткізілетін сайлау. Мысалы, Сенаттың сайланған депутаттарының жартысы әрбір үш жыл сайын қайта сайланып жаңартылып отырады.

- *кімді сайлайтынына байланысты*: президенттік сайлау, парламенттік сайлау, муниципалдық сайлау (маслихат және өзге де жергілікті өзін-өзі басқару органдарына сайлау).

Сайлау жүйесі – бұл мемлекеттің өкілді, жергілікті өзін-өзі басқару органдары мен сайланбалы лауазымды тұлғасын (Президент) құрудың заңмен бекітілген тәртібі, яғни кандидаттарды ұсыну мен дауыстарды санаудың жүйесі. Басқаша айтқанда, сайлауларды ұйымдастыру мен өткізудің нақты амалы. Сайлау жүйесінің екі түрін көрсетуге болады: *мажоритарлық сайлау жүйесі және бара-бар өкілдік (пропорционалдық) сайлау жүйесі*. Тарихи тұрғыда алғашқы сайлау жүйесі болып мажоритарлық жүйе табылады. Оның негізінде көпшілік қағидасы жатыр, яғни белгіленген көпшілік дауыс санын алған кандидат сайланды деп есептеледі. Бұл көпшіліктің қандай болатындығына байланысты мажоритарлық жүйе өз кезегінде әдетте үш түрге бөлінеді:

1. *Салыстырмалы көпшілік мажоритарлық жүйесі* – бұл ең қарапайым сайлау жүйесі. Мұнда қарсыластарына қарағанда дауыстардың ең көбірек санын алған кандидат сайланды деп есептеледі. Қазақстанда Президентті және Сенаттың сайланатын депутаттарын сайлаудың екінші турында (қайта дауыс беру) және маслихат пен өзге де жергілікті өзін-өзі басқару органдарына сайлау кезінде салыстырмалы көпшілік жүйесі қолданылады.

2. *Абсолюттік көпшілік мажоритарлық жүйе* – сайлану үшін дауыстардың абсолюттік көпшілігін, яғни жалпы санының жартысынан астамын алу талап етеді. Қазақстанда бұл жүйе бойынша кандидат дауыс беруге қатысқан сайлаушылардың (таңдаушылардың) жартысынан астамының дауысын алуы қажет.

3. *Квалификацияланған көпшілік мажоритарлық жүйе* – тиісті сайлау жүйесінде квалификацияланған көпшілік дауыс санын алған кандидат сайланған болып есептеледі. Квалификацияланған көпшілік дауыс саны заңмен белгіленеді және ол абсолюттік көпшілік дауыс санынан жоғары болып табылады. Қазақстанда бұл жүйе қолданылмайды.

Бара-бар өкілдік (пропорционалдық) сайлау жүйесі бойынша Қазақстанда Парламент Мәжілісінің 98 депутаты сайланады. Бұл жүйенің басты идеясы мынада: әрбір саяси партия парламентте сайлаушылардың өзі үшін берген дауысына бара-бар болатын (сай келетін) мандаттар санын иеленеді. Бұл жүйе салыстырмалы түрде шағын партиялардың да парламентте өкілдіктерінің болуына кепілдік береді және бұл жүйеде сайлаушылар дауысын нақты кандидаттарға емес партиялық тізімге береді.

Республикамызда сайлауларды әзірлеу мен өткізуді ұйымдастыру үшін сайлау комиссиялары құрылып, қызмет етеді. Сайлау комиссияларының біртұтас жүйесін мыналар құрайды:

- 1) Орталық сайлау комиссиясы;
- 2) Аумақтық сайлау комиссиясы;
- 3) Округтік сайлау комиссиясы;
- 4) Учаскелік сайлау комиссиясы.

Сайлау комиссияларының өкілеттік мерзімі 5 жыл. Орталық сайлау комиссиясының төрағасы мен екі мүшесін Президент, екі-екіден төрт мүшесін Парламент палаталары тағайындайды. Орталық сайлау комиссиясы төрағадан және алты мүшеден тұрады. Қалған сайлау комиссияларын саяси партиялардың ұсыныстары негізінде тиісті маслихаттар сайлайды және олар жеті адамнан құралады.

Қазақстанда сайлаулар өткізу кезінде сайлау округтері, сайлау учаскелері құрылып, пайдаланылады. Сенат депутаттарын сайлауда сайлау округтері құрылмайды. *Сайлау округтерінің* үш түрі болады:

А) бірмандатты (униномиальный) сайлау округі. Мұнда әр округтен тек бір ғана депутат сайланады. Бір округтегі кандидаттар саны көп болуы мүмкін, бірақ сайланған тұлға біреу ғана

болады. Бірмандатты округ мажоритарлық жүйеге тән болып келеді. Мәслихаттардың депутаттарын сайлау кезінде бір мандаттық сайлау округтері құрылады.

Б) Көп мандатты (полиномиальный) сайлау округі. Мұндай көп мандатты округ мәслихаттан өзге де жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мүшелерін сайлау кезінде құрылады. Мұнда әрбір округтен бірнеше тұлға сайланады.

В) Біртұтас округ. Мұндай округ бүкіл мемлекеттің аумағын қамтиды. Мысалы, Республика Президентін және бара-бар өкілдік жүйесі бойынша партиялық тізімдер негізінде сайланатын Мәжіліс депутаттарын сайлау кезінде Қазақстан Республикасының бүкіл аумағы біртұтас жалпыұлттық сайлау округі болып табылады. Мұндай сайлау округінде бүкіл сайлаушылар тек бір ғана бюллетеньге дауыс береді.

Қазақстанда сайлау округтерін аумақтық сайлау комиссиялары құрады, олар республиканың әкімшілік-аумақтық бөлінісі мен сайлаушылардың шамамен тең саны ескеріліп құрылады.

Сайлау округтері әдетте сайлау учаскелеріне бөлінеді. Сайлау учаскелері – бұл сайлаушыларға барынша қолайлылық тұғызу мақсатында құрылатын дауыс беру үшін арналған орын. Ол мына жағдайлар ескеріле отырып құрылады: - әрбір сайлау учаскесінде 3 000 аспайтын сайлаушы болуы; - әкімшілік аумақтық бөліністегі әкімшілік-аумақтық құрылым шекарасының сақталуы.

Қазақстанда Президентті, Парламент, мәслихат депутаттарын және өзге де жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мүшелерін сайлау процесін бірнеше сатыға бөліп көрсетуге болады. Сонымен, *сайлау процесінің сатылары:*

1. Сайлауды тағайындау және жариялау (семинарға арналған кестеде ашылған);

2. Кандидаттар ұсыну (семинарға арналған кестеде ашылған);

3. Кандидаттарды тіркеу (семинарға арналған кестеде ашылған);

4. Дауыс беру. Президентті, Парламент Мәжілісі мен мәслихаттар депутаттарын, өзге де жергілікті өзін-өзі басқару органдары мүшелерін сайлау жөніндегі дауыс беру сайлау күні жергілікті уақытпен сағат жетіден жиырмаға дейін өткізіледі. Аумақтық немесе округтік сайлау комиссиялары тиісті әкімнің, учаскелік сайлау комиссияларының ұсынысы бойынша дауыс беруді бастайтын және аяқтайтын басқа уақыт белгілеуге хақылы. Бұл орайда дауыс беруді сағат алтыдан ерте бастап, сағат жиырма екіден кеш аяқтауға болмайды.

Сенат депутаттарын сайлау бойынша дауыс беру бір күннің ішінде өткізіледі. Бұл ретте дауыс беру уақытын аумақтық сайлау комиссиясы анықтайды.

5. Дауыстарды санау.

Президентті, партиялық тізімдер бойынша сайланатын Парламент Мәжілісінің депутаттары мен мәслихаттар депутаттарын, өзге де жергілікті өзін-өзі басқару органдары мүшелерін сайлау кезінде дауыстарды санау сайлау учаскелерінде жүргізіледі және ол дауыс беру уақыты біткеннен кейін, яғни жергілікті уақытпен сағат жиырмада (егер дауыс беру уақыты өзгертілмеген болса) басталады. Дауыс беру уақыты өзгерген жағдайда дауыстарды санау дауыс беру аяқталғаннан кейін басталады. Сайлау учаскесінде дауыстарды санау уақыты санау басталған кезден бастап он екі сағаттан аспауға тиіс.

Парламент Сенаты депутаттарын, Қазақстан халқы Ассамблеясы сайлайтын Парламент Мәжілісі депутаттарын сайлау кезінде дауыстарды санау дауыс беру аяқталғаннан кейін кідіріссіз басталады.

1. Сайлау қорытындысын анықтау және жариялау:

Президентті, Парламент депутаттарын сайлау қорытындыларын Орталық сайлау комиссиясы анықтайды және сайлау өткізілген күннен бастап он күннен кешіктірмей бұқаралық ақпарат құралдарында жариялайды;

Мәслихат депутаттарын, сондай-ақ өзге де жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мүшелерін сайлау қорытындыларын аумақтық сайлау комиссиялары анықтайды. Мәслихаттар депутаттарын сайлау қорытындылары туралы хабарды тиісті аумақтық және округтік сайлау комиссиялары сайлау өткізілген күннен бастап 7 күннен кешіктірмей жергілікті бұқаралық ақпарат құралдарында жариялайды. Ал, мәслихаттардан басқа, өзге де жергілікті өзін-өзі басқару

органдарының мүшелерін сайлаудың қорытындысы туралы хабарды тиісті аумақтық сайлау комиссиясы сайлау өткізілген күннен кейін 4 күннен кешіктірмей жариялайды.

Жоғарыда аталған органдар мен Президенттікке сайлау кезінде үгіт жүргізіледі. Сайлау алдындағы үгіт – бұл сайлаушылардың белгілі бір кандидатты, саяси партияны жақтап немесе қарсы дауыс беруге қатысуына түрткі болу мақсатындағы қызмет. Сайлау алдындағы үгіт кандидаттар тіркелген мерзімі аяқталған кезден басталып, сайлау болатын күннің алдындағы күнгі жергілікті уақыт бойынша нөл сағатта аяқталады. Қайтадан дауыс беруді өткізген кезде сайлау алдындағы үгіт қайтадан дауыс беру күні тағайындалған күннен басталып, сайлау болатын күннің алдындағы күнгі жергілікті уақыт бойынша нөл сағатта аяқталады.

Сайлауды ұйымдастыру және өткізу қаржыландыруды қажет етеді. Заңға сәйкес сайлауды қаржыландырудың екі түрі болады: мемлекеттік қаржыландыру және мемлекеттік емес қаржыландыру. Партиялық тізімдер бойынша сайланатын Парламент Мәжілісі депутаттарының сайлауын қоспағанда, Президенттің, Парламент, мәслихаттар депутаттарының, өзге де жергілікті өзін-өзі басқару органдары мүшелерінің сайлауы республикалық бюджет қаражатынан қаржыландырылады. Сонымен қоса, Президентті және Парламент және мәслихаттар депутаттарын сайлауда кандидаттардың сайлау алдындағы үгітін сайлау қорлары қаражатынан қаржыландыруға болады. Бұл мемлекеттік емес қаржыландыру болып табылады.

Ұсынылатын әдебиеттер:

Арнайы:

1. ҚР Конституциясы 30 тамыз 1995 жылғы. Алматы, 2011
2. "Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы" 28.09.1995 жылғы Қазақстан Республикасының конституциялық заңы
3. Мухамеджанов Э.Б. Избирательное право Республики Казахстан. // Право и государство, 1997, №2-4.
4. Жарболова А.Ж «ҚР конституциялық құқығы» пәнінен семинар сабақтарына қосымша дайындық материалдары. – Алматы, Қазақ университеті, 2014
5. Исмаганбетов Т.Т. Избирательная система и становление многопартийности (сравнительный анализ). // Саясат, 1998, №2.
6. Мухамеджанов Э.Б. Избирательное право РК. Алматы, 2001.

Қосымша:

1. Сапарғалиев Ғ. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы. Алматы, 2008 ж
2. Байшев Ж. Конституционное право Республики Казахстан Алматы: Жеті жарғы, 2001.
3. Баймаханова Д.М., Жарболова А.Ж. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы пәні бойынша оқу-әдістемелік кешені. Алматы. «Қазақ университеті», 2008 ж.
4. Баймаханова Д.М. Институты непосредственной демократии в условиях переходного периода. // Известия МН-АН РК. Серия общественных наук. 1997, №4.
5. Жарболова А.Ж. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы бойынша дәрістер кешені. Алматы. «Қазақ университеті», 2012 ж

Тақырып 8. Қазақстан Республикасының Президенті, оның құқықтық мәртебесі, өкілеттіктері. 11 апта, 1 сағат

Мақсаты: Қазақстанда президент институтының қалыптасу және даму ерекшеліктерін көрсету, ҚР Президентінің конституциялық мәртебесін анықтап, оның ұйымдастырылуы мен қызметін, қызмет ету тәртібін ашу

Сұрақтар:

1. ҚР Президенті – мемлекет басшысы, оның ең жоғарғы лауазымды тұлғасы.
2. Президентін сайлау тәртібі.

3. ҚР Президентінің өкілеттігінің мерзімінен бұрын тоқтатылуы. ҚР Президенті қызметінен мерзімінен бұрын босаған немесе кетірілген, сондай-ақ қайтыс болған жағдайда Республика Президентінің міндеттерін атқару.
4. ҚР Президентінің өкілеттіктері. актілері.
5. ҚР Президенті институтының құқықтық реттелуіне енгізілген өзгертулер.

Президент институты Қазақстанда алғаш рет 1990 жылы 24 сәуірде қабылданған “Қазақ ССР Президенті қызметін тағайындау және Қазақ ССР Конституциясына (негізгі заңына) өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы” заңға сәйкес құрылды. Сол күні ҚазССР-ң тұңғыш Президенті ҚазССР Жоғарғы Советімен алты жыл мерзімге сайланды. Бұл заңда Қазақстанда Президент қызметін тағайындаудың негізгі себептері ретінде келесілер көрсетілді: елімізде жүзеге асырылып жатқан терең саяси және экономикалық өзгерістердің одар әрі дамытылуын қамтамасыз ету; конституциялық құрылысты нығайту; азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, қауіпсіздігін нығайту; ҚазССР-ң мемлекеттік өкімет мен басқаруының жоғары органдарының өзара іс-қимылын жақсарту.

1991 жылғы 1 желтоқсанда бірінші рет бүкілхалықтық Президент сайлауы өтті. Президент Республика халқымен бес жыл мерзімге сайланды. 1990 жылғы заңда Президенттің мемлекет басшысы болып табылатындығы бекітілді. “Қазақ ССР-ң мемлекеттік егемендігі туралы” декларацияда Президенттің Республиканың басшысы болып табылатындығымен қатар онда ең жоғары өкімшілік-атқару билік болатындығы реттелді. 1993 жылғы Конституция ҚР Президентінің мемлекет басшысы болып табылатындығын және республиканың атқарушы өкімет билігінің біртұтас жүйесін басқаратындығын жария етті. 1995 жылғы Конституцияға сәйкес Президент атқарушы биліктің басшысы емес, ол енді Үкіметті басқармайды, оған тікелей басшылықты жүзеге асырмайды. 1995 жылғы Конституция бойынша ҚР Президенті - мемлекеттің басшысы, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарын айқындайтын, ел ішінде және халықаралық қатынастарда Қазақстанның атынан өкілдік ететін ең жоғары лауазымды тұлға; халық пен мемлекеттік билік бірлігінің, Конституцияның мызғымастығының, адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының нышаны әрі кепілі. Президент мемлекеттік биліктің барлық тармағының келісіп жұмыс істеуін және өкімет органдарының халық алдындағы жауапкершілігін қамтамасыз етеді.

Республика Конституциясына енгізілген 07.10.1998 жылғы өзгертуге сәйкес Республика Президенті жеті жыл мерзімге сайланды. 2007 жылы 21 мамырда қабылданған “ҚР Конституциясына өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы” заң бойынша ҚР Президентін конституциялық заңға сәйкес жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығы негізінде Республиканың кәмелетке толған азаматтары жасырын дауыс беру арқылы бес жыл мерзімге сайлайды. Қазақстан Республикасының Президенті болып тұмысынан Республика азаматы болып табылатын, қырық жасқа толған, мемлекеттік тілді еркін меңгерген, Қазақстанда соңғы он бес жыл бойы тұратын және жоғары білімі бар Республика азаматы сайлана алады. Конституциялық заңда Республика Президентігіне кандидаттарға қосымша талаптар белгіленуі мүмкін.

Президентінің кезекті сайлауы желтоқсанның бірінші жексенбісінде өткізіледі және ол мерзімі жағынан Республика Парламентінің жаңа құрамын сайлаумен тұспа-тұс келмеуге тиіс. Президенттің кезектен тыс сайлауы Республика Президентінің шешімімен тағайындалады және конституциялық заңда белгіленген тәртіп пен мерзімде өткізіледі. ҚР Президентінің өкілеттігі мерзімінен бұрын тоқтатылған жағдайларда Республика Президентінің өкілеттігі қалған мерзімге келесі тұлғалардың біріне көшеді: Парламент Сенатының Төрағасы, Парламент Мәжілісінің Төрағасы, Премьер-Министр.

Президент халыққа ант берген сәттен бастап қызметіне кіріседі. Оның өкілеттігі жаңадан сайланған Республика Президенті қызметіне кіріскен сәттен бастап, сондай-ақ Президент қызметінен мерзімінен бұрын босатылған немесе кетірілген не ол қайтыс болған жағдайда тоқтатылады. Ант беру қаңтардың екінші сәрсенбісінде салтанатты жағдайда Парламент депутаттарының, Конституциялық Кеңес мүшелерінің, Жоғарғы Сот судьяларының, сондай-ақ Республиканың барлық бұрынғы Президенттерінің қатысуымен өткізіледі. Қазақстан Республикасы

Президентінің өкілеттігін өзіне қабылдаған адам Республика Президентінің өкілеттігін қабылдаған күннен бастап бір айдың ішінде ант береді.

Конституцияға сәйкес бір тұлға қатарынан екі реттен артық Республика Президенті болып сайлана алмайды. Конституцияға енгізілген соңғы өзгертулерге сәйкес бұл шектеу Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентіне қолданылмайды.

Конституцияда және Президент туралы конституциялық заңда Президенттің өкілеттіктері айқындалған. Президенттің өкілеттіктері жеткілікті шамада кең және күшті болып табылады.

Республика Президентін қызметінен мерзімінен бұрын босату, кетіру

Президент науқастануына байланысты өзінің міндеттерін жүзеге асыруға қабілетсіздігі дендеген жағдайда мерзімінен бұрын босатылуы мүмкін.

Ал, мемлекетке опасыздық жасаған жағдайда ол қызметінен кетірілуі мүмкін. Мемлекетке опасыздық жасау ретінде Президенттің соғыс не қарулы қақтығыс кезінде жау жағына шығып кетуі, шет мемлекеттің Республикаға қарсы дұшпандық әрекетін жүзеге асыруына көмектесу арқылы көрінген Қазақстан Республикасының сыртқы қауіпсіздігі мен тәуелсіздігіне нұқсан келтіру немесе әлсірету мақсатында әдейі жасаған әрекеттері түсініледі.

Президентті қызметінен босату және кетіру Конституцияда белгіленген тәртіпте Парламентпен жүзеге асырылады.

Республиканың бұрынғы Президенттерінің бәрінің, қызметінен кетірілгендерден басқасының, Қазақстан Республикасының экс-Президенті деген атағы болады. Республиканың экс-Президенттері құқығы жөнінде өмір бойы Республика Конституциялық Кеңесінің мүшелері болып табылады.

Ұсынылатын әдебиеттер:

Арнайы:

1. ҚР Конституциясы 30 тамыз 1995 жылғы. Алматы, 2017
2. Қаз ССР-нің “Қазақ ССР Президенті қызметін тағайындау және Қазақ ССР Конституциясына (негізгі заңына) өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы” 1990 жылғы 24 сәуірдегі заңы
3. "Қазақстан Республикасының Президенті туралы" 26.12.1995 жылғы ҚР конституциялық заңы.
4. "Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті туралы" Конституциялық заң 20.07.2000 ж.
5. Сапарғалиев Ғ. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы. Алматы, 2008 ж.
6. Жарболова А.Ж «ҚР конституциялық құқығы» пәнінен семинар сабақтарына қосымша дайындық материалдары. – Алматы, Қазақ университеті, 2014

Қосымша:

1. Баймаханова Д.М., Жарболова А.Ж. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы пәні бойынша оқу-әдістемелік кешені. Алматы. «Қазақ университеті», 2008 ж.
2. З.Ж.Кенжалиев, В.А.Ким. Қазақстан Республикасының конституциялық заңнамасының дамуы. 1-3 бөлім, Алматы, «Қазақ университеті». 2008 ж.
3. Сартаев С.С. Три высоты Президента / Экспресс К – 16 декабря 2006 г.
4. Сахаров Н.А. Институт президента в современном мире. - М.: Юр. лит., 1994. - с. 176
5. Окуньков Л.А., Роцин В.А. Вето Президента. - М.: Городец. Формула права, 1999.
6. Жарболова А.Ж. ҚР Президентіне заң шығару құқығын беру туралы. Известия Министерства образования и науки РК и НАН РК. 2. 2000.
7. Жарболова А.Ж. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы бойынша дәрістер кешені. Алматы. «Қазақ университеті», 2012 ж

Тақырып 9. ҚР Парламенті, оның құқықтық мәртебесі. 12 апта, 1 сағат

Мақсаты: ҚР Парламентінің мемлекеттік билік жүйесінде алатын орнын көрсету, оның заң шығармашылық және өкілдік сипатын ашу, қызмет ету тәртібін анықтап, Парламентте заң шығару процесіне жалпы тоқталу

Сұрақтар:

1. ҚР Парламентінің мәртебесі, өкілеттік мерзімі, құрамы, екі палаталы Парламент құрылымына өту қажеттілігі мен палаталарды құру тәртібі.
2. Сенат және Мәжіліс депутаттарына қойылатын талаптар.
3. Парламенттің өкілеттіктері. Заң шығару процесі.
4. Парламент қызметінің ұйымдық-құқықтық нысандары.
5. ҚР Парламентінің актілері.

1995 жылғы ҚР Конституциясы мемлекеттік органдардың өкілеттіктерінің жаңа шеңберін бекітіп, олардың мемлекеттік билік жүйесінде алатын орнын анықтап берді. Ерекше мәртебеге жаңа қос палаталы орган – Парламент ие болды. Ол Кеңес заманындағыдай республиканың қарауына жатқызылған кез-келген мәселені шеше алатын мемлекеттік өкіметтің жоғары органы емес, сондай-ақ 1993 жылғы Конституцияда бекітілгендей бірден-бір заң шығарушы орган емес, заң шығару қызметін жүзеге асыратын ең жоғарғы өкілді орган ретінде бекітілді. ҚР Парламентінің 1993 жылғы үлгідегі Жоғарғы Кеңестен айырмашылығы оның заң шығарушы орган бола отырып заңдар шығаруда монополиялық құқықты иеленбейтіндігінде. Конституцияда қарастырылған жағдайларда заң шығару құқығы Президентке де тән болады.

Біріншіден, ҚР Парламенті - республика халқының еркін білдіретін, ұлттық, халықтық және мемлекеттік егемендікті байқататын өкілді орган. Өкілді сипат қай елдің болмасын Парламентіне тән қасиет. Халықпен тікелей және жанама құрылатын бұл орган бүкіл халықтың атынан өкілдік етеді, барлық халықтың біртұтастығын білдіреді және азаматтардың билікті жүзеге асыруының негізгі нысаны болып табылады. Ол халықтың, яғни мемлекеттегі барлық азаматтардың мақмат-мүдделері мен еркін бідіруші ретінде қарастырылады. Сондықтан да Парламенттің негізгі бағыты: тұрғылықты халықтың ерік-жігерін, мүдделерін тану, зерттеу және оларды заңдарда бейнелеу, өз депутаттары арқылы халықтың мемлекетпен тікелей, тұрақты байланысын қамтамасыз ету. Парламенттің халық өкілдігі деп аталуының мәні міне осында. Екіншіден, Парламент - бүкіл ҚР аумағында міндетті күші бар заң актілерін қабылдайтын заң шығарушы орган. Парламенттің басты мақсаты – заңдарда халық мүддесін бейнелеу, ерік-жігерін заңи рәсімдеу. Ал, басты міндеті (саяси) - өзінің заң шығарушылық қызметі арқылы елдегі саяси, экономикалық және әлеуметтік жағдайды түпкілікті тұрақтандыру үшін қызмет ету болып табылады.

Конституция бойынша Парламент қос палаталы құрылымда құрылды: Сенат және Мәжіліс. Парламенттің екі палаталық құрылымының қажеттігі:

- біріншіден, екі палаталық құрылым заң жобасын палаталарда екі қайтара талқылаудан өткізуді мүмкін ете отырып қабылданатын заңдардың сапасын жақсартуға мүмкіндік береді.
- екіншіден, Парламенттің екі палаталы құрылымы жалпы мемлекеттік мүдделер шегінде түрлі аймақтардың өзіндік мүдделерін ескеруді қамтамасыз етеді.

Сенат әр облыстан, республикалық маңызы бар қаладан және Қазақстан Республикасының астанасынан екі адамнан өкілдік ететін депутаттардан құралады. Сенатта қоғамның ұлттық-мәдени және өзге де елеулі мүдделерінің білдірілуін қамтамасыз ету қажеттілігі ескеріліп, Сенаттың он бес депутатын Республика Президенті тағайындайды. 21 мамырда ҚР Конституцияна енгізілген өзгертулерге дейін Мәжіліс 77 депутаттан тұрды. Алпыс жеті депутат бір мандатты аумақтық сайлау округтері бойынша сайланды, ал он депутат бара-бар өкілдік жүйесі бойынша партиялық тізімдер негізінде сайланды. Жаңартылған нұсқадағы 51-ші бап бойынша Мәжіліс жүз жеті депутаттан тұрады, оның тоқсан сегіз депутатын сайлау жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру арқылы жүзеге асырылады. Ал, Мәжілістің тоғыз депутатын Қазақстан халқы Ассамблеясы сайлайды. Мәжіліс палатасында депутаттар санының өсуі оның потенциалын біршама көтереді, ал тоғыз депутатты Қазақстан халқы Ассамблеясының сайлауы Қазақстан халқы өкілдігін тағы да нығайтып, Ассамблеяның мәртебесін жоғарылатады.

Жаңартылған Конституция саяси партиялардың рөлін көтерді. Мәжілістің тоқсан сегіз депутатын сайлау партиялық тізім бойынша жалпыға бірдей, тең және тікелей сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру арқылы жүзеге асырылады.

Сенат депутаттарының өкілеттік мерзімі - алты жыл, Мәжіліс депутаттарының өкілеттік мерзімі - бес жыл. Парламенттің өкілеттік мерзімі кезекті сайланған Мәжіліс депутаттарының өкілеттік мерзімімен айқындалады. Кезекті сайланған Парламенттің өкілеттігі оның бірінші сессиясы ашылған кезден басталады және келесі сайланған Парламенттің бірінші сессиясы жұмысының басталуымен аяқталады. Парламенттің бірінші сессиясын Республика Президенті сайлау қорытындылары жарияланған күннен бастап отыз күннен кешіктірмей шақырады. Ал, Парламент депутаттарын сайлау қорытындылары туралы хабарды Орталық сайлау комиссиясы сайлау өткізілген күннен бастап он күннен кешіктірмей бұқаралық ақпарат құралдарында жариялайды.

Екі палаталық құрылымның бекітілуіне орай Парламенттің қызметінің де екі нысаны анықталған – Палаталардың бірлескен отырысы және бөлек отырыстары. Олай болса, Парламенттің сессиясы оның Палаталарының бірлескен және бөлек отырыстары түрінде өткізіледі. Сессия – бұл Парламенттің өкілеттіктері жүзеге асырылатын оның қызметінің негізгі ұйымдық құқықтық нысаны.

Парламенттің кезекті сессиялары жылына бір рет қыркүйектің бірінші жұмыс күнінен бастап, маусымның соңғы жұмыс күні біткенше өткізіледі.

Парламенттің сессиялары аралығындағы кезеңде Республика Президенті өз бастамасымен, Палаталар Төрағаларының немесе Парламент депутаттары жалпы санының кемінде үштен бірінің ұсынысымен Парламенттің кезектен тыс сессиясын шақыра алады. Онда сессияны шақыруға негіз болған мәселелер ғана қаралуы мүмкін. Палата отырыстары заңды, құқылы болуы үшін кворум қажет етіледі. Кворум – бұл отырысты құқылы деп тану үшін оған тиісті адамдар (депутаттар, мүшелер) санының қатысуы. Палаталардың бірлескен және бөлек отырыстары оларға әр Палата депутаттарының жалпы санының кемінде үштен екісі қатысқан жағдайда құқылы болады.

Парламент құзыретін өзінің органдарының қызметінде де жүзеге асырады. Заңнамаға сәйкес ондай органдар бірнешеу. Біріншіден - Парламентінің үйлестіруші органдары. Парламенттің үйлестіруші органдары Палаталар төрағаларының жанынан құрылатын Сенаттың Бюросы және Мәжілістің Бюросы болып табылады. Оның құрамында Палаталар төрағаларының орынбасарлары, Палаталардың тұрақты комитеттерінің төрағалары кіреді. Мәжіліс Бюросының құрамына Мәжілісте өкілдік ететін саяси партиялар фракцияларының жетекшілері де енеді. Бюро отырыстарын Палаталардың төрағалары қажетіне қарай шақырады. Екіншіден - Парламенттің жұмыс органдары. Парламенттің жұмыс органдары Сенат пен Мәжілістің тұрақты комитеттері, сондай-ақ Палаталардың бірлескен комиссиялары болып табылады. Палаталардың тұрақты комитеттері заң жобалары жұмысын жүргізу, Палаталардың құзырына қатысты мәселелерді алдын-ала қарап, дайындау үшін құрылады. Палаталардың бірлескен қызметіне қатысты мәселелерді шешу үшін Сенат пен Мәжіліс тепе-тең негізде бірлескен комиссиялар құруға хақылы. Тұрақты комитеттер мен комиссиялар өз құзыретіндегі мәселелер бойынша қаулылар шығарады. Үшіншіден - Парламент жанындағы консультативтік-кеңесші органдар. Олар Парламенттің және оның Палаталарының құзыретіне жатқызылған мәселелер бойынша ұсыныстарды талдап жасау үшін құрылуы мүмкін. Олардың шешімдері ұсынымдық сипатта болады.

Парламент Палаталары өз құзыретіндегі мәселелер бойынша Парламенттік тыңдаулар өткізуі мүмкін. Парламенттік тыңдауларды Палаталар Бюроларының шешімдері бойынша Палаталардың тұрақты комитеттері өткізеді әрі олар ашық және жабық нысанда өткізілуі мүмкін.

Қазақстан Республикасы Парламентінің актілері:

- ҚР заңдары
- Парламенттің қаулылары
- Палаталардың қаулылары
- үндеулер, декларациялар, мәлімдемелер және заң сипаты болмайтын өзге де актілер.

Конституцияға сәйкес Парламенттің өкілеттіктерін мынадай түрлерге бөлуге болады:

- Палаталардың бірлескен отырысында жүзеге асырылатын өкілеттіктер;

- палаталардың бөлек отырысында мәселелерді әуелі - Мәжілісте, ал содан кейін Сенатта өз кезегімен қарау арқылы жүзеге асырылатын өкілеттіктер;
- Сенаттың ерекше қарауына жататын мәселелер;
- Мәжілістің ерекше қарауына жататын мәселелер;
- Парламенттің әр Палатасы дербес, басқа Палатаның қатысуынсыз жүзеге асыратын өкілеттіктер.

Парламент жүзеге асыратын негізгі қызмет – заң шығармашылығы. Заң шығару процесі келесідей сатылардан тұрады:

1. Заң шығару бастамашылығы.
2. Заң жобасын Мәжілісте қарау.
3. Заң жобасын Сенатта қарау.
4. Заңға Президенттің қол қоюы және оны жариялау.

Заң шығару бастамашылығы құқығы субъектінің Парламент қарауға міндетті заң жобасының және Парламенттің өзге заң актісінің мәтінін ресми енгізуі заң шығару бастамашылығы болып табылады. Заң шығару бастамашылығы құқығы тек Мәжілісте ғана жүзеге асырылады және ол Республика Президентіне, Парламент депутаттарына және Республика Үкіметіне беріледі.

Республика заңдары Палаталарды әр Палата депутаттарының жалпы санының көпшілік даусымен қабылданады. Конституциялық заңдар Конституцияда көзделген мәселелер бойынша әр Палата депутаттарының жалпы санының кемінде үштен екісінің көпшілік даусымен қабылданады. Ал, Конституцияға өзгертулер мен толықтырулар әр Палата депутаттары жалпы санының кемінде төрттен үшінің көпшілік даусымен енгізіледі. Республиканың заңдары Республика Президенті қол қойғаннан кейін күшіне енеді.

Республика заңнамасына сәйкес Парламент тұтастай немесе Мәжіліс жеке таратылуы мүмкін. 19.06.2007 жылы Парламент туралы заңға енгізілген өзгертулерге дейін Республика Президенті мынадай жағдайларда Парламентті тарата алатын: 1) Парламент Үкіметке сенімсіздік білдірген; 2) Парламент Премьер-Министрді тағайындауға келісім беруден екі мәрте бас тартқан; 3) Парламент Палаталары немесе Парламент пен мемлекеттік биліктің басқа тармақтары арасында еңсерілмейтін келіспеушіліктер нәтижесінде саяси дағдарыс туындаған жағдайларда. 2007 жылғы өзгертулерге сәйкес Парламенттің және Парламент Мәжілісінің өкілеттігін мерзімінен бұрын тоқтату тәртібіне жаңалық енгізілді, яғни Республика Президенті Парламент палаталары төрағаларымен және Премьер-Министрмен консультациялардан кейін Парламентті немесе Парламент Мәжілісін тарата алады. Тарату жағдайлары анықталмаған. Төтенше немесе соғыс жағдайы кезеңінде, Республика Президенті өкілеттігінің соңғы алты айында, сондай-ақ осының алдындағы таратудан кейін бір жыл өтпейінше Парламентті және Парламент Мәжілісін таратуға болмайды. Мәжіліс таратылған жағдайда Парламенттің конституциялық заңдар мен заңдар қабылдау жөніндегі қызметін уақытша, Мәжілістің жаңа құрамы сайланғанға дейін Сенат атқарады.

Ұсынылатын әдебиеттер:

Арнайы:

1. ҚР Конституциясы 30 тамыз 1995 жылғы. Алматы, 2017
2. ҚР Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы 1995 жылғы 16 қазандағы ҚР конституциялық Заңы (2007.19.06. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)
3. ҚР Парламентінің комитеттері мен комиссиялары туралы ҚР заңы. 07.05.1997ж. (19.05.99 ж. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)
4. Сапарғалиев Г.С. Парламентское право. Астана: Ин-т законодательства РК, 2009
5. Сапарғалиев Ф. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы. Алматы, 2008 ж.
6. Жарболова А.Ж «ҚР конституциялық құқығы» пәнінен семинар сабақтарына қосымша дайындық материалдары. – Алматы, Қазақ университеті, 2014

Қосымша:

1. Баймаханова Д.М., Жарболова А.Ж. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы пәні бойынша оқу-әдістемелік кешені. Алматы. «Қазақ университеті», 2008 ж.

2. Н.Ә. Назарбаев. Қазақстанның екі палаталы тұңғыш Парламенті - еліміздің заң шығармашылығындағы жаңа кезең // Егемен Қазақстан. - 1996. - 31 шілде
3. Зиманов С.З. Размышления о новой модели формирования Парламента // Заңгер, 2007, №5
4. Парламент и законодательная власть Казахстана. Алматы, 1995.
5. Лаврентьев А.Н. Депутатские фракции в Парламенте РК. // Саясат, 1998, №3.
6. Ибраева А.С., Устинов Д.Е. Теоретические проблемы развития парламентаризма в Казахстане // Вестник КазНУ, Алматы, №1, 2008
7. О. Әбдікәрімов. Қазақстандағы парламентаризм: қалыптасу және даму жолдары // Егемен Қазақстан. - 2001. - 10 желтоқсан
8. Жарболова А.Ж. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы бойынша дәрістер кешені. Алматы. «Қазақ университеті», 2012

Тақырып 10. ҚР Үкіметі, оның құқықтық мәртебесі. 13 апта, 1 сағат

Мақсаты: ҚР Үкіметінің біртұтас мемлекеттік билік жүйесінде алатын орнын көрсету, ҚР Үкіметінің құрамы мен құрылымын, құрылу тәртібін, қызметін ашу.

Сұрақтар:

1. ҚР Үкіметінің мәртебесі, атқарушы билік жүйесіндегі орны
2. ҚР Үкіметінің құрамы және құрылымы. Құрылу тәртібі
3. ҚР Үкіметтің құзыреті және оның қызмет ету тәртібі.
4. Үкіметтің таратылуы.
5. ҚР Үкіметінің билік тармақтарымен арақатынасы.

ҚР Үкіметі – атқару билігін жүзеге асыратын, атқарушы органдардың жүйесін басқаратын және олардың қызметіне басшылық жасайтын алқалы орган болып табылады. Үкіметтің құрамына Үкімет мүшелері - Республиканың Премьер-Министрі, оның орынбасарлары, министрлер және Республиканың өзге де лауазымды адамдары кіреді. Үкіметті Республика Президенті Қазақстан Республикасының Конституциясында көзделген тәртіппен құрады. Нақты қарастырсақ, Конституцияның 44 бабының 3)-тармақшасына сәйкес ол алдымен Премьер-Министрді тағайындайды. Премьер-Министрді тағайындау тәртібіне келсек, Президент Парламент Мәжілісінде өкілдігі бар саяси партиялар фракцияларымен консультациялардан кейін келісім беру үшін Мәжілістің қарауына Республика Премьер-Министрінің кандидатурасын енгізеді, Парламент Мәжілісінің келісімімен Республиканың Премьер-Министрін қызметке тағайындайды. Премьер-Министрдің ұсынуымен ол Үкіметтің құрылымын айқындайды, мүшелерін қызметке тағайындайды. Премьер-Министр Үкіметтің құрылымы мен құрамы туралы ұсыныстарды өзі тағайындалғаннан кейін он күн мерзімде енгізеді.

Үкіметтің құрылымын министрліктер және өзге де орталық атқарушы органдар құрайды.

Үкімет мүшесі Қазақстан халқына және Президентіне ант береді. Үкімет мүшелерінің атын Республика Президенті қабылдайды.

Республика Үкіметінің өкілеттік мерзімі заңда анықталмаған. Ол Президенттің өкілеттік мерзімі біткенше іс-қимыл жасайды және жаңадан сайланған Республика Президенті алдында өзінің өкілеттігін доғарады. Республика Үкіметінің жаңа құрамы бекітілгенге дейін Республика Үкіметі өз міндеттерін атқара береді.

Үкіметтің жаңа сайланған Президент алдында өкілеттігін тоқтату рәсіміне келсек, Үкімет Президенттің атына жолдап өтініш береді, оған Үкімет мүшелері қол қояды.

Үкімет туралы заңға енгізілген бір жаңалық - Премьер-Министрдің жаңадан сайланған Парламент Мәжілісінің алдында Үкіметке сенім туралы мәселесін қоюы. Нақты айтсақ, Республиканың Премьер-Министрі жаңадан сайланған Парламент Мәжілісінің алдында Үкіметке сенім туралы мәселе қояды. Мәжіліс сенім білдірген жағдайда, егер Республика Президенті өзгеше шешім қабылдаса, Үкімет өз міндеттерін атқаруды жалғастыра береді.

Үкімет туралы республика заңнамасында Үкіметтің орнынан түсуі мәселесі реттелген. Үкіметтің орнынан түсуінің негізі болып келесі жағдайлар табылады:

- Үкімет пен оның кез-келген мүшесінің өздеріне жүктелген функцияларды одан әрі жүзеге асыру мүмкін емес деп санауы;

- Үкімет жүргізіп отырған саясатпен келіспеуі немесе оны жүргізбей отыруы;

- Парламент Мәжілісінің немесе Парламенттің үкіметке сенімсіздік білдіруі

Тиісті жағдайларда Үкімет және оның кез-келген мүшесі Республика Президентіне өзінің орнынан түсуі туралы мәлімдейді. Республика Президенті орнынан түсуді қабылдау немесе қабылдамау туралы мәселені он күн мерзімде қарайды. Орнынан түсуді қабылдау Үкіметтің немесе оның тиісті мүшесінің өкілеттігі тоқтатылғанын білдіреді. Премьер-Министрдің орнынан түсуін қабылдау бүкіл Үкіметтің өкілеттігі тоқтатылғанын білдіреді. Үкіметтің немесе оның мүшесінің орнынан түсуі қабылданбаған ретте, Президент оған өз міндеттерін одан әрі жүзеге асыра беруді тапсырады.

- Республика Президентінің бастамасымен Үкіметтің және оның кез-келген мүшесінің өкілеттігінің тоқтатылуы.

“Қазақстан Республикасының Үкіметі туралы” 1995 жылғы 18 желтоқсандағы конституциялық заңға 19 маусым 2007 жылы енгізілген өзгертулер мен толықтырулар Үкіметтің ұйымдастырылуы мен қызметіне байланысты бірқатар өзгертулер енгізді, нәтижесінде кейбір ережелер жойылып кетті. Нақты айтсақ, тиісті өзгертулерге дейін Республика Премьер-Министрі өзі тағайындалғаннан кейін бір ай ішінде Парламентке Үкімет бағдарламасы туралы баяндама табыс ететін. Үкімет Бағдарламасын Парламент қабылдамаған жағдайда Премьер-Министр екі ай ішінде Парламентке қайталап баяндама табыс ететін. Республика Парламентінің Үкімет Бағдарламасын қайта қабылдамауы Үкіметке сенімсіздік вотумының білдірілгенін көрсетеді. 2007 жылдың 19 маусымында енгізілген өзгертулер мен толықтыруларға сәйкес Үкіметтің бағдарламасы туралы норма алынып тасталды.

Заңнамада Үкіметке мүше болуға байланысты талаптар қойылмағанымен, Үкімет мүшелеріне Үкімет құрамында болуға байланысты шектеулер белгіленген. Нақты айтсақ, Үкімет мүшелері:

1) өкілді органның депутаттары болуға;

2) оқытушылық, ғылыми немесе өзге шығармашылық қызметтерден басқа ақы төленетін қызметтер атқаруға;

3) кәсіпкерлікпен шұғылдануға;

4) Үкімет шешімдерімен белгіленген жағдайларда жарғылық капиталына мемлекет қатысатын коммерциялық ұйымдарды қоспағанда, коммерциялық ұйымның басшы органының немесе байқаушы кеңесінің құрамына кіруге хақы жоқ.

Қазақстан Республикасының Үкіметінің конституциялық өкілеттіктері:

1) мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық саясатының, оның қорғаныс қабілетінің, қауіпсіздігінің, қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етудің негізгі бағыттарын әзірлейді және олардың жүзеге асырылуын ұйымдастырады;

2) Парламентке республикалық бюджетті және оның атқарылуы туралы есепті ұсынады, бюджеттің атқарылуын қамтамасыз етеді;

3) Мәжіліске заң жобаларын енгізеді және заңдардың орындалуын қамтамасыз етеді;

4) мемлекеттік меншікті басқаруды ұйымдастырады;

5) Республиканың сыртқы саясатын жүргізу жөнінде шаралар әзірлейді;

6) министрліктердің, мемлекеттік комитеттердің, өзге де орталық және жергілікті атқарушы органдардың қызметіне басшылық жасайды;

7) Республиканың министрліктері, мемлекеттік комитеттері, өзге де орталық және жергілікті атқарушы органдары актілерінің күшін толық немесе қолданылу бөлігінде жояды немесе тоқтата тұрады;

8) Үкімет құрамына кірмейтін орталық атқарушы органдардың басшыларын қызметке тағайындайды және қызметтен босатады;

9) өзіне Конституциямен, заңдармен және Президент актілерімен жүктелген өзге де қызметтерді орындайды.

Үкіметтің актілері. Республика Үкіметі Республика Конституциясының, заңдарының, Президент актілерінің, өзге нормативтік құқықтық актілердің негізінде және оларды орындау үшін нормативтік және жеке қаулылар шығарады. Үкімет қаулыларына Республика Премьер-Министрі қол қояды.

Республика Премьер-Министрі өкімдер шығарады. Премьер-Министрдің өкімдері әкімшілік-өкімдік, жедел және жеке-дара сипаттағы мәселелер бойынша шығарылады.

Өздерінің құзыреті шегінде қабылданған Үкімет қаулылары мен Республика Премьер-Министрі өкімдерінің Республиканың бүкіл аумағында міндетті күші болады.

Үкімет қаулыларының күшін Республика Президенті мен Үкіметі жоя алады. Ал, Премьер-Министрдің өкімдерінің күшін Республика Президенті, Үкіметі және Премьер-Министрі жоя алады.

Үкімет өзінің бүкіл қызметінде Республика Президентінің алдында жауапты болып табылады.

Үкімет мүшелері өз құзыретінің шегінде өз бетінше шешім қабылдайды, Республика Премьер-Министрінің алдында өздеріне бағынысты мемлекеттік органдардың жұмысы немесе өздеріне тапсырылған жұмыс аясы үшін дербес жауап береді.

Үкімет Республика Конституциясында көзделген жағдайларда Парламент Мәжілісінің және Парламенттің алдында жауапты болып табылады. Сонымен қоса, Республика Конституциясының 57 бабының б)-тармақшасында көзделген ретте Үкімет мүшелері Парламент Палаталарына есеп береді.

Үкіметтің отырыстары айына кемінде бір рет өткізіліп отырады. Үкіметтің отырыстарын Премьер-Министр не Республика Президенті шақырады. Үкіметтің отырыстарында Премьер-Министр төрағалық етеді, ол болмаған кезде міндеттердің бөлінуіне сәйкес Премьер-Министрдің міндетін атқаратын Премьер-Министрдің орынбасары төрағалық етеді. Үкімет ерекше маңызды мәселелерді қарағанда оның отырыстарында Республика Президенті төрағалық етеді.

Үкімет мүшелерінің кемінде үштен екісі Үкімет отырысына қатысса, отырыс құқылы болып саналады. Үкімет мүшелері оның отырыстарына алмастыру құқығынсыз қатысады. Үкімет отырыстары ашық болады. Президенттің не Премьер-Министрдің бастамасымен Үкіметтің жабық отырыстары өткізілуі мүмкін.

Республика Үкіметінің ұйымдастырылуы мен қызмет етуінің өзге мәселелері Республика Конституциясымен және “Қазақстан Республикасының Үкіметі туралы” Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 18 желтоқсандағы Конституциялық Заңымен бекітілген.

Ұсынылатын әдебиеттер:

Арнайы:

1. ҚР Конституциясы 30 тамыз 1995 жылғы. Алматы, 2017
2. "Қазақстан Республикасының Үкіметі туралы" 18.12.1995 жылғы ҚР конституциялық заңы.
3. Сапарғалиев Ғ. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы. Алматы, 2008 ж.
4. Жарболова А.Ж «ҚР конституциялық құқығы» пәнінен семинар сабақтарына қосымша дайындық материалдары. – Алматы, Қазақ университеті, 2014

Қосымша:

1. Байшев Ж. Конституционное право Республики Казахстан Алматы: Жеті жарғы, 2001.
2. Баймаханова Д.М., Жарболова А.Ж. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы пәні бойынша оқу-әдістемелік кешені. Алматы. «Қазақ университеті», 2008 ж.
3. Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасу мен дамуының стратегиясы. Алматы, Дәуір. 1992 ж.
4. З.Ж.Кенжалиев, В.А.Ким. Қазақстан Республикасының конституциялық заңнамасының дамуы. 1-3 бөлім, Алматы, «Қазақ университеті». 2008 ж.
5. Кусаинов Д.О. Вопросы модернизации государственного управления в Республике Казахстан // Вестник КазНУ, Алматы, №1, 2008, 30-32стр.

6. Жарболова А.Ж. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы бойынша дәрістер кешені. Алматы. «Қазақ университеті», 2012

Тақырып 11. ҚР Конституциялық Кеңесі, оның құқықтық мәртебесі. 14 апта, 1 сағат

Мақсаты: конституциялық қадағалау институтының тағайымын анықтап, оның ҚР-да даму өзгешелігін көрсету, ҚР Конституциялық Кеңесінің мәртебесінің конституциялық-құқықтық реттелуіне талдау жасау

Сұрақтар:

1. Конституциялық қадағалаудың түсінігі.
2. ҚР Конституциялық Кеңесінің мақсаты мен міндеттері.
3. Конституциялық Кеңестің құрылуы
4. Конституциялық Кеңестің өкілеттіктері. Конституциялық өндіріс.
5. Конституциялық Кеңес мүшелерінің мәртебесі.
6. Конституциялық Кеңестің актілері. Олардың құқықтық табиғаты.
7. Конституциялық қадағалау институтына қатысты 2007 жылғы конституциялық реформа

Билік тармақтарының қалыпты жұмыс істеуі, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының мызғымастығы, Конституцияның жоғарылығы мен сақталуы конституциялық қадағалау институты арқылы қамтамасыз етіледі деуге болады. Конституциялық қадағалау – бұл заңдар мен өзге актілердің Конституцияға сәйкестігін тексеруді, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын жоғары деңгейде қорғауды, билікті бөлу қағидасын орындауды қамтамасыз ететін демократиялық институт. Басқаша айтқанда, конституциялық қадағалау – бұл әдетте конституциялық соттар немесе арнайы құрылған мемлекеттік орган жүзеге асыратын, заңдардың және өзге нормативтік құқықтық актілердің Конституция ережелеріне сәйкес келуін бақылау. Конституциялық қадағалау билік бөлінісі мен саяси және идеологиялық эралуандылық орын алған және жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтары кепілдендірілген құқықтық, демократиялық мемлекет үшін тән институт болып саналады. ҚР Конституциясына сәйкес Конституциялық Кеңес конституциялық қадағалауды жүзеге асырады. Конституциялық қадағалау органдарының *тағайымы* мемлекет пен қоғамның Негізгі заңын қорғауда болып табылады. Конституциялық қадағалау органдары конституциялық заңдылық демократияның және оның саяси мәдениетінің табиғи элементі болып табылауына жәрдем жасау үшін құрылған деп айтуға болады. Жалпы алғанда Конституцияны қорғау өзге мемлекеттік органдармен де жүзеге асырылуы мүмкін, бірақ құқықтың басты қайнар көзі ретінде оның жоғарылығын қамтамасыз ету – конституциялық қадағалау органдарының айрықша құзыры болып табылады.

Конституциялық қадағалау доктринасын алғаш рет Джон Маршаллдың басшылығымен АҚШ Жоғары Соты қалыптастырып, қолданды. 1803 жылы АҚШ Жоғары Соты “Сот құрылысы туралы” заңның 13 бөлімін АҚШ Конституциясына қайшы келеді деп танып, оның қолданылуына тыйым салды. Бұл конституциялық қадағалау жүйесінің өмірде қалыптасуының алғашқы қадамы еді. Осылайша АҚШ Жоғары Соты конституциялық қадағалау органдарын қалыптастыру қажеттігіне бастамашылық жасады.

Конституциялық бақылаудың жүйесі туралы айтсақ, қазіргі жағдайда конституцияны қорғауды жүзеге асыратын органдардың үш үлгісін көрсетуге болады:

біріншісі – конституциялық қадағалауды жалпы юрисдикциялық соттардың жүзеге асыруы – соңғы инстанциясы Жоғарғы Сот болып табылады; екіншісі – еуропалық үлгі - арнайы құрылған сот органдары жүзеге асырады (конституциялық соттар); үшіншісі – сот жүйесіне жатпайтын Конституциялық Кеңестер, бұл органдарды “квзисот” органдары деп те атайды.

Жалпы соттар жүзеге асыратын конституциялық қадағалау негізінен англосаксондық құқық елдерінде тараған – АҚШ, Дания, Австралия, Бразилия т.б. (Ұлыбританияның өзі бұған кірмейді деп есептеледі). Мысалы, АҚШ Конституциясының 1 тарауының 3 бабына сәйкес сот билігі Жоғарғы Сотқа және төменгі соттарға берілген. АҚШ соты қылмыстық немесе азаматтық істі қарап

жатқан кезде кез-келген тарап оған процесте қолданылудағы заңның конституциялық еместігі туралы арыздануы мүмкін. Бұл жағдайда негізгі процесс тоқтатылуы немесе кейінгі қалдырылып, басқа мәселе – яғни заңның конституцияға сәйкес еместігі туралы іс басталуы мүмкін.

Континенталдық Еуропа мемлекеттерінің бірқатарында конституциялық қадағалауды арнайы құрылған Конституциялық соттар. Конституциялық соттар сот билігі жүйесіне жатқызылғанымен, өзге соттар секілді қылмыстық және азаматтық істерді қарамайды. Мұндай елдерге Испания, Австрия, Германия, т.б. елдер жатады.

Конституциялық қадағалаудың үшінші үлгісі - бұл сот органдарына кірмейтін арнайы құрылған органдармен жүзеге асырылатын қадағалау. Жоғарыда оларды “квасисот” органдары деп атадық. Мұндай органның классикалық үлгісі болып Франция табылады. Қазақстан Республикасы да осындай үлгідегі елдердің қатарына жатады.

1995 жылғы Конституция Конституциялық Соттың орнына Конституциялық Кеңесті құрды. Ол бұрынғыдай республика Конституциясын қорғау жөніндегі сот билігінің жоғары органы емес, ешбір билік тармағына кірмейтін, мүшелері тәуелсіз қызмет ететін конституциялық қадағалау органы болып табылады.

Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі жеті мүшеден тұрады, олардың өкілеттігі алты жылға созылады. Республиканың экс-Президенттері құқығы бойынша ғұмыр бойы Конституциялық Кеңестің мүшелері болып табылады.

Конституциялық Кеңестің Төрағасын және екі мүшесін Республиканың Президенті тағайындайды, қалғандарын екі-екі мүшеден тиісінше Сенат пен Мәжіліс тағайындайды. Конституциялық Кеңесті құру тәртібіне 2007 жылы 21 мамырда өзгертулер енгізілді. Ол уақытқа дейін Конституциялық Кеңестің мүшелерін (екі-екіден төртеуін) Сенат пен Мәжіліс емес, олардың төрағалары тағайындап келді. Төрағадан басқа Конституциялық Кеңес мүшелерінің жартысы әрбір үш жыл сайын жаңартылып отырады.

Конституциялық Кеңеске мүше болу үшін келесідей талаптар қойылады:

- отыз жасқа толуы,
- Республика аумағында тұруы,
- жоғары заң білімінің болуы,
- заң мамандығы бойынша кемінде бес жыл жұмыс стажының болуы,
- Республика азаматы болуы

Бұл талаптар Республиканың экс-Президенттеріне қолданылмайды.

Конституциялық Кеңестің мүшелері өз міндеттерін орындау кезінде тәуелсіз болады және тек Конституция мен Конституциялық Кеңес туралы заңға ғана бағынады. Олардың қызметіне қандай болса да араласуға, сондай-ақ оларға қандай түрде болса да қысым жасауға немесе басқадай ықпал етуге жол берілмейді және бұл заң бойынша жауапкершілікке әкеліп соғады.

Конституциялық Кеңес туралы заңда Конституциялық Кеңестің ұйымдастырылуы мен қызметінің қағидалары анықталған:

1. Конституциялық Кеңестің дербестігі және тәуелсіздігі (1 бап 1)-т.)
2. Конституциялық Кеңестің айрықша құзыреттілігі(1 бап 2)-т.)
3. Конституциялық Кеңес мүшелерінің тәуелсіздігі (11 бап)
4. Конституциялық Кеңес мүшелеріне ешкімнің тиіспеуі (12 бап)
5. Конституциялық Кеңес Төрағасы мен мүшелері құқықтарының теңдігі (13 бап)

Конституцияда Конституциялық Кеңестің өкілеттіктерінің және оған жолдануға құқылы тұлғалардың шегі анықталған. Конституциялық Кеңес Қазақстан *Республикасы Президентінің, Сенат Төрағасының, Мәжіліс Төрағасының, Парламент депутаттары жалпы санының кемінде бестен бір бөлігінің, Премьер-Министрдің өтініші* бойынша:

1) дау туған жағдайда Республика Президентінің, Парламент депутаттарының сайлауын өткізудің дұрыстығы және республикалық референдум өткізу туралы мәселені шешеді;

2) Парламент қабылдаған заңдардың Республика Конституциясына сәйкестігін Президент қол қойғанға дейін қарайды.

3) Парламент және оның палаталары қабылдаған қаулылардың Республика Конституциясына сәйкестігін қарайды;

4) Республиканың халықаралық шарттарын бекіткенге дейін олардың Конституцияға сәйкестігін қарайды;

5) Конституцияның нормаларына ресми түсіндірме береді;

6) Парламент тиісінше республика Президентін мерзімінен бұрын қызметінен босату туралы шешім, Республика Президентін қызметінен кетіру туралы түпкілікті шешім қабылдағанға дейін - белгіленген конституциялық рәсімдердің сақталуы туралы қорытынды береді,

7) Конституциялық Кеңес Конституцияның 44-бабының 10-1) тармақшасында көзделген жағдайларда – Республика Президентінің өтініштерін, сондай-ақ Конституцияның 78-бабында белгіленген жағдайларда соттардың өтініштерін қарайды.

Конституциялық қадағалау конституциялық іс жүргізу арқылы жүзеге асырылады. Конституциялық іс жүргізудің бірінші сатысы болып өтініш беру табылады. Конституциялық Кеңеске өтініш беріп жолдануға құқылы субъектілердің қатарына келесілер жатады: Республика Президенті, Сенат Төрағасы, Мәжіліс Төрағасы, Парламент депутаттары жалпы санының кемінде бестен бір бөлігі, Премьер-Министр және тек бір ғана жағдайда соттар.

Конституциялық Кеңестің Төрағасы келіп түскен өтінішті Конституциялық Кеңестің қарауына енгізеді, оның отырысы ол келіп түскен күннен бастап үш күн мерзімде өткізіледі. Конституциялық Кеңес өтінішті тексеріп, егер

1) өтініш осы Конституциялық заңда белгіленген өтініш нысаны мен мазмұнына сәйкес келмесе немесе тиісті субъекіден туындамаса;

2) өтініштің мәні Конституциялық Кеңестің құзыретіне жатпаса;

3) өтініште көрсетілген мәселенің конституциялылығын Конституциялық Кеңес бұрын тексеріп қойған болса және Конституциялық Кеңестің заңды күшін сақтайтын шешімі бар болса;

4) өтініште көрсетілген мәселе Конституцияда шешімін таппаса;

5) конституциялығы талас тудырып отырған акт тоқтатылған немесе күшін жойған болса, өтінішті іс жүргізуге қабылдаудан бас тартып, оны қайтарып береді.

Конституциялық Кеңес іс жүргізуге қабылданған өтінішті қарап, өтініш келіп түскен күннен бастап бір ай ішінде ол жөнінде қорытынды шешім шығарады. Егер мәселені кейінге қалдыруға болмаса, Республика Президентінің жазбаша нысанда жасаған талабы бойынша бұл мерзім он күнге дейін қысқартылуы мүмкін. Конституциялық Кеңес өтінішті қарау нәтижесі бойынша шешімдер шығаруы мүмкін немесе конституциялық іс жүргізуді тоқтатуы мүмкін. Конституциялық іс жүргізу кез келген сатыда, бірақ қорытынды шешім шығарылғанға дейін мынадай реттерде тоқтатылады:

1) субъект өзі мәлімдеген өтініштен бас тартса;

2) конституциялылығы талас тудыратын актілер күшін жойса немесе заңдық күшін жойса;

3) мәлімделген өтініш Конституциялық Кеңестің қарауына жатпаса.

Конституциялық Кеңес шешімдерді алқалы түрде қабылдайды. Егер шешім қабылдау кезінде Конституциялық Кеңес мүшелерінің дауыстары тепе-тең бөлінген болса, Конституциялық Кеңес Төрағасының даусы шешуші дауыс болып табылады, ол барлық жағдайларда өз даусын ең соңында береді. Конституциялық Кеңес Төрағасының орнын оның уәкілдік беруі бойынша Конституциялық Кеңестің тиісті мүшесі ауыстырған жағдайда бұл ереже қолданылмайды. Бұл жағдайда Конституциялық Кеңес Төрағасының немесе бастапқы дауыс беруге қатыспаған мүшесінің қатысуымен қайтадан дауыс беру өткізіледі. Конституциялық Кеңестің мәжілісі кезінде оның отырысқа қатысқан мүшелерінің ешқайсысының да қалыс қалуға немесе дауыс беруге қатыспауға хақы жоқ.

Конституциялық Кеңестің шешімдері мынадай нысанда қабылданады:

- қаулылар, соның ішінде нормативтік қаулылар;

- қорытындылар;

- жолдаулар.

Конституциялық Кеңестің алғашқы шешімі шығарылғаннан кейін белгілі бір жағдайларда қосымша шешім шығарылуы мүмкін. Нақтырақ айтсақ, Конституциялық Кеңес өз бастамасы бойынша, конституциялық іс жүргізуге қатысушылардың өтініші бойынша не шешімді орындауға міндетті мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдардың өтініші бойынша, егер:

1) Конституциялық Кеңестің шешімдеріне түсіндірмелер беру туралы мәселе қойылса;

2) Конституциялық Кеңестің шешімінде жіберілген редакциялық сипаттағы дәлсіздіктер мен қателерді түзету қажет болса, қосымша шешім қабылдайды.

Қосымша шешім Конституциялық Кеңес шешімінің шынайы мазмұнына, мағынасы мен мақсатына қайшы келмеуге тиіс.

Сонымен қатар, Конституциялық Кеңес өзінің алғашқы шешімін қайта қарауы мүмкін. Конституциялық Кеңестің шешімін ол өз бастамасы бойынша мына жағдайларда, егер Конституциялық Кеңес:

1) қабылданған шешімге негіз болған Конституция нормасы өзгерді деп;

2) Шешім қабылданған сәтте Конституциялық Кеңеске белгісіз болған, өтініштің мәні үшін жаңа елеулі нәрселер ашылды деп тапса, қайта қарауы мүмкін.

Заңнамаға сәйкес Конституциялық Кеңестің қорытынды шешімі ол қабылданған күннен бастап күшіне енеді, Республиканың барлық аумағында жалпыға бірдей міндетті, түпкілікті болып табылады және шағым жасауға жатпайды. Бірақ, заңнама бірмезетте Конституциялық Кеңестің шешіміне Президенттің қарсылық білдіруі мүмкіндігін де бекітеді.

Ұсынылатын әдебиеттер:

Арнайы:

1. ҚР Конституциясы 30 тамыз 1995 жылғы. Алматы, 2017
2. Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі туралы" 1995 жылғы 29 желтоқсандағы ҚР Конституциялық заңы
3. Бусурманов Ж. Конституционный Совет Республики Казахстан – институт опосредованной защиты прав и свобод человека и гражданина / Вестник КазНУ, юридическая серия, 2005 - №1
4. Жарболова А.Ж «ҚР конституциялық құқығы» пәнінен семинар сабақтарына қосымша дайындық материалдары. – Алматы, Қазақ университеті, 2014
5. Караев А.А. Конституционный контроль Казахстан и зарубежный опыт. А., 2002.

Қосымша:

1. Сапарғалиев Ғ. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы. Алматы, 2008 ж.
2. Байшев Ж. Конституционное право Республики Казахстан Алматы: Жеті жарғы, 2001.
3. Конституционное право РК. Отв. ред. М.С.Нарикбаев. Алматы, 2001.
4. Баймаханова Д.М., Жарболова А.Ж. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы пәні бойынша оқу-әдістемелік кешені. Алматы. «Қазақ университеті», 2008 ж.
5. Становление правового государства и конституционный процесс в РК. / Отв. ред. Баймаханов М.Т. Алматы, 2001.
6. Байшев Ж.Н. Судебная защита Конституции. Алматы, 1994.
7. Жарболова А.Ж. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы бойынша дәрістер кешені. Алматы. «Қазақ университеті», 2012

Тақырып 12. ҚР-ғы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару негіздері. 15 апта, 1 сағат

Мақсаты: жергілікті мемлекеттік басқару мен жергілікті өзін-өзі басқарудың мәнін ашып, олардың өзарабайланысын көрсету, Қазақстанда жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқарудың ұйымдастырылуы мен қызметінің ерекшеліктерін, конституциялық-құқықтық реттелуін саралау

Сұрақтар:

1. Жергілікті мемлекеттік басқарудың түсінігі. Қазақстан Республикасында жергілікті мемлекеттік басқарудың қазіргі жүйесінің қалыптасуы.

2. Жергілікті мемлекеттік басқару органдары: түсінігі, жүйесі, қызметінің қағидалары, өкілеттіктері, актілері.

3. Жергілікті өкілді органдардың депутаттарын сайлау тәртібі. Әртүрлі буындар арасындағы өзарақатынас.

4. жергілікті өкілді органдардың жергілікті әкімшілік басшысымен арақатынасы, өзара қызмет етуінің негізгі бағыттары.

Жергілікті мемлекеттік басқару – бұл тиісті аумақта мемлекеттік саясатты жүргізу, оны дамыту мақсатында заң актілерінде белгіленген құзырет шегінде жергілікті өкілді және атқарушы органдар жүзеге асыратын, сондай-ақ тиісті аумақтағы істің жай-күйіне жауапты болып табылатын қызмет. Жергілікті мемлекеттік басқару мемлекеттің құрамдас бір бөлігі болып табылады және Республика үшін біртұтас мемлекеттік қызмет принциптерін басшылыққа алады. Демек, жергілікті мемлекеттік басқару мемлекеттік биліктің туындысы, мемлекет тетігінің ерекше белшегі болып табылады және белгілі бір дербестікке ие болады. Заңнамада жергілікті мемлекеттік басқаруды тиісті аумақтағы жергілікті өкілді және атқарушы органдардың жүзеге асыратыны бекітілген және олар үшін негізгі талаптар мен шектеулер белгіленген. Яғни жергілікті мемлекеттік басқару органдары өз қызметінде:

1) жалпы мемлекеттік сыртқы және ішкі саясатқа, қаржы және инвестициялық саясатқа сәйкес келмейтін шешімдердің қабылдануына жол бермеуге;

2) ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде Қазақстан Республикасының мүдделерін сақтауға;

3) қызметтің қоғамдық маңызы бар салаларында белгіленген жалпы мемлекеттік стандарттарды ұстануға;

4) азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерінің сақталуын қамтамасыз етуге міндетті.

Оларға Қазақстан Республикасының шегінде бірыңғай еңбек рыногын, капиталды, қаржыны қалыптастыруға, тауарлар мен қызмет көрсетуді еркін алмасуға кедергі келтіретін шешімдер қабылдауға тыйым салынады. Олардың қабылдайтын аумақты дамыту жоспарлары Қазақстан Республикасының стратегиялық даму жоспарларына сәйкес келуге тиіс.

Жергілікті өкілді органдар - мәслихаттар тиісті әкімшілік-аумақтық бөліністегі халықтың еркін білдіреді және жалпымемлекеттік мүдделерді ескере отырып, оны іске асыруға қажетті шараларды белгілейді, олардың жүзеге асырылуын бақылайды. Мәслихаттарды жалпыға бірдей, тең, төте сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру арқылы тиісінше облыстың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың) немесе ауданның (облыстық маңызы бар қаланың) халқы бес жыл мерзімге сайлайды. Қазақстан Республикасының жиырма жасқа толған азаматы мәслихат депутаты болып сайлана алады. Республика азаматы бір мәслихаттың ғана депутаты бола алады.

Мәслихат депутаттарының саны заңмен жеке мәслихаттар үшін әртүрлі белгіленген. Мысалы, облыстық мәслихатта, Астана және Алматы қалалық мәслихаттарында - елуге дейін; қалалық мәслихатта отызға дейін; аудандық мәслихатта - жиырма беске дейін. Депутаттар санын аталған шектерде Орталық сайлау комиссиясы белгілейді.

Қазақстан Республикасының Орталық сайлау комиссиясы белгілеген оның депутаттары жалпы санының кемінде төрттен үші сайланған жағдайда мәслихат заңды болып есептеледі.

Мәслихаттың өкілеттігі бірінші сессия ашылған кезден басталады және жаңадан сайланған мәслихаттың бірінші сессиясының жұмысы басталғанда аяқталады. Әкімшілік-аумақтық бөлініс қайта ұйымдастырылған (біріккен, қосылған, қайта құрылған, бөліп шығарылған немесе бөлінген) жағдайда жаңадан сайланған мәслихат сессиясының жұмысы басталғанға дейін мәслихат депутаттары өз өкілеттігін сақтайды және құрамына өз сайлаушыларының басым бөлігі кірген, қайта ұйымдастырылған мәслихаттардың депутаттары болып табылады. Ал, әкімшілік-аумақтық бөлініс таратылған жағдайда тиісті мәслихат таратылады.

Жоғарыда аталғандай мәслихаттар жергілікті маңызы бар істерді шешеді және олардың жай-күйі үшін жауапты болып табылады. Оның құзыреті біршама кең болып табылады. Нақты конституциялық өкілеттіктерін қарастырсақ, оларға мыналар жатады:

1) аумақты дамыту жоспарларын, экономикалық және әлеуметтік бағдарламаларын, жергілікті бюджетті және олардың атқарылуы туралы есептерді бекіту;

2) өздерінің қарауына жатқызылған жергілікті әкімшілік-аумақтық құрылыс мәселелерін шешу;

- 3) заңмен мәслихат құзыретіне жатқызылған мәселелер бойынша жергілікті атқарушы органдар басшыларының есептерін қарау;
- 4) мәслихаттың тұрақты комиссияларын және өзге де жұмыс органдарын құру, олардың қызметі туралы есептерді тыңдау, мәслихат жұмысын ұйымдастыруға байланысты өзге де мәселелерді шешу;
- 5) Республика заңдарына сәйкес азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету жөніндегі өзге де өкілеттіктерді жүзеге асыру.

Мәслихаттардың өкілеттіктерінің шегі осы аталғандармен бітпейді. Олардың толық көлемі “ҚР жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы” заңда реттелген.

Мәслихат өз өкілеттігін сессияларда тұрақты комиссиялары мен өзге де органдары, мәслихат сессиясының төрағасы, мәслихаттың депутаттары мен хатшысы арқылы жүзеге асырады. Сессия Мәслихаттың қызметінің негізгі ұйымдық-құқықтық нысаны болып табылады, онда мәслихаттың қарауына заңдармен жатқызылған мәселелер шешіледі. Егер мәслихат депутаттары жалпы санының кемінде үштен екісі сессияға қатысса, мәслихат сессиясы заңды болады.

Жаңадан сайланған мәслихаттың бірінші сессиясын осы мәслихат үшін белгіленген депутаттар санының кемінде төрттен үші болған ретте, мәслихат депутаттары тіркелген күннен бастап отыз күн мерзімнен кешіктірмей, тиісті аумақтық сайлау комиссиясының төрағасы шақырады.

Мәслихат сессиясының екі түрі болады:

1. кезекті сессия;
2. кезектен тыс сессия.

Мәслихаттың кезекті сессиясы кемінде жылына төрт рет шақырылады және оны мәслихат сессиясының төрағасы жүргізеді. Мәслихаттың кезектен тыс сессиясын осы мәслихатқа сайланған депутаттар санының кемінде үштен бірінің, сондай-ақ әкімнің ұсынысы бойынша мәслихат сессиясының төрағасы шақырады және жүргізеді және кезектен тыс сессияда оны шақыруға негіз болған ерекше мәселелер қаралады.

Егер мәслихат депутаттары жалпы санының кемінде үштен екісі мәслихат сессиясына қатысса, ол заңды болады.

Сессияның ұзақтығын мәслихат белгілейді.

Жоғарыда аталғандай мәслихат өз өкілеттігін өзінің органдары, мәслихат сессиясының төрағасы, мәслихаттың депутаттары мен хатшысы арқылы жүзеге асырады. Мәслихаттың органдарын үш түрге бөлеміз:

1. тұрақты комиссиялар;
2. тексеру комиссиясы,
3. уақытша комиссиялар.

Тұрақты комиссиялар Мәслихаттың өкілеттігі мерзіміне оның өзімен құрылады. Олардың саны жетеуден аспауға тиіс. Тұрақты комиссиялардың төрағалары мен мүшелерін өз депутаттары арасынан тиісті мәслихат сайлайды. Тұрақты комиссиялар өздерін сайлаған мәслихат алдында жауапты және жылына кемінде бір рет өз қызметі туралы есеп береді, өз құзыретіндегі мәселелер бойынша қаулылар қабылдайды.

Мәслихаттың тексеру комиссиясы жергілікті бюджеттің атқарылуын бақылау үшін мәслихаттың өкілеттігі мерзіміне құрылады. Мүшелерінің санын мәслихат белгілейді. Тексеру комиссиясының төрағасын мәслихат депутаттар арасынан сайлайды. Тексеру комиссиясының жұмысына мәслихат депутаты емес адамдар да шарт негізінде тартылуы мүмкін.

Тексерулер мәслихаттың, тексеру комиссиясының не мәслихат хатшысының шешімдерімен, мәслихаттың сайланған депутаттары санының кемінде үштен бірінің талап етуі бойынша, сондай-ақ Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген өзге де жағдайларда жүргізілуі мүмкін. Тексеру нәтижесі бойынша тексеру комиссиясы акт жасап, ол туралы мәслихат пен әкімдікке хабарлайды. Тексеру жылына кемінде бір рет жүргізіледі.

Мәслихаттың құзырына жатқызылған мәселелерді сессияларда қарауға әзірлеу мақсатында мәслихат не мәслихат хатшысы уақытша комиссиялар құруға құқылы. Уақытша комиссиялардың

құрамын, міндеттерін, өкілеттік мерзімдерін және құқықтарын мәслихат оларды құру кезінде белгілейді.

Мәслихаттың уақытша комиссиялары өз құзыретіндегі мәселелер бойынша қорытындылар қабылдайды.

Мәслихаттың ұйымдастырылуындағы ерекше жағдай – онда басқа органдардағыдай төраға болмайды. Мәслихатта мәслихат төрағасы емес, мәслихат сессиясының төрағасы қызмет етеді. Ол мәслихаттың тұрақты емес, кезеңдік түрде жұмыс істеуіне байланысты деп айтуға болады. Мәслихат сессиясының төрағасын мәслихат өз депутаттарының арасынан сайлайды.

Мәслихаттың әрбір кезекті сессиясының төрағасы мәслихаттың алдыңғы сессиясында сайланады. Сессияның төрағасы болмаған жағдайда оның өкілеттігін мәслихат хатшысы жүзеге асырады.

Мәслихат депутаты мәслихат сессиясының төрағасы болып күнтізбелік жыл ішінде екі реттен артық сайлана алмайды және ол өз қызметін басқа жұмыстан босатылмаған негізде жүзеге асырады.

Мәслихат сессиясында дауыс беру кезінде депутаттардың дауысы тең бөлінген жағдайда, мәслихат сессиясының төрағасы шешуші дауыс құқығын пайдаланады. Мәслихатта тұрақты, басқа жұмыстан босатылған негізде жұмыс істейтін лауазымды адам болып мәслихаттың хатшысы табылады. Оны мәслихат сессиясында депутаттардың арасынан ашық немесе жасырын дауыс беру арқылы депутаттар жалпы санының көпшілік даусымен мәслихат сайлайды және қызметтен босатады. Мәслихаттың хатшысы мәслихат өкілеттігі мерзіміне сайланады.

Мәслихат хатшысының мәслихаттың тұрақты комиссияларында болуға құқығы жоқ. Ол болмаған кезде оның өкілеттігін мәслихат сессиясы төрағасының шешімі бойынша мәслихат тұрақты комиссияларының бірінің төрағасы немесе мәслихат депутаты уақытша жүзеге асырады.

2007 жылғы 21 мамырдағы конституциялық реформа Мәслихаттың өкілеттігін мерзімінен бұрын тоқтату мәселесіне өзгертулер енгізді. Тиісті реформа бойынша Мәслихаттың өкілеттігін мерзімінен бұрын Республика Президенті тоқтататын болды, оған дейін мәслихатты тарату құқығы Парламент Сенатының құқы болатын. Сондай-ақ мәслихат өзін-өзі тарату туралы шешім қабылдаған ретте де оның өкілеттігі мерзімінен бұрын тоқтатылады.

Жергілікті мемлекеттік басқаруды жүзеге асыратын келесі орган – жергілікті атқарушы органдар. “Жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы” заңға сәйкес жергілікті атқарушы орган (әкімдік) – бұл облыстың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың), ауданның (облыстық маңызы бар қаланың) әкімі басқаратын, өз құзыреті шегінде тиісті аумақта жергілікті мемлекеттік басқаруды жүзеге асыратын алқалы атқарушы орган.

Жергілікті атқарушы органдар Қазақстан Республикасының атқарушы органдарының бірыңғай жүйесіне кіреді, тиісті аумақтың мүддесі мен даму қажеттілігін ұштастыра отырып, атқарушы биліктің жалпы мемлекеттік саясатын жүргізуді қамтамасыз етеді.

Конституцияға сәйкес жергілікті атқарушы органдардың қарауына мыналар жатады:

1) аумақты дамыту жоспарларын, экономикалық және әлеуметтік бағдарламаларын, жергілікті бюджетті әзірлеу және олардың атқарылуын қамтамасыз ету;

2) коммуналдық меншікті басқару;

3) жергілікті атқарушы органдардың басшыларын қызметке тағайындау және қызметтен босату, жергілікті атқарушы органдардың жұмысын ұйымдастыруға байланысты өзге де мәселелерді шешу;

4) жергілікті мемлекеттік басқару мүддесіне сай Республика заңдарымен жергілікті атқарушы органдарға жүктелетін өзге де өкілеттіктерді жүзеге асыру;

Жергілікті атқарушы органды Республика Президенті мен Үкіметінің өкілі болып табылатын тиісті әкімшілік-аумақтық бөліністің әкімі басқарады.

Облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және астананың әкімдерін қызметке тиісінше облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және астананың мәслихаттарының келісімімен Республика Президенті тағайындайды. Өзге әкімшілік-аумақтық бөліністердің әкімдері қызметке Қазақстан Республикасының Президенті айқындаған тәртіппен тағайындалады немесе сайланады. Республика Президенті өзінің ұйғаруы бойынша әкімдерді қызметтерінен босатуға

хақылы. Облыстар, республикалық маңызы бар қалалар және астана әкімдерінің өкілеттігі жаңадан сайланған Республика Президенті қызметіне кіріскен кезде тоқтатылады.

Әкімдіктер Республикалық маңызы бар қаладағы (астанадағы) аудандық, аудандық маңызы бар қалалық, кенттік, ауылдық (селолық), ауылдық (селолық) округтік құрылмайды.

Мәслихаттар өз құзыретіндегі мәселелер бойынша шешімдер, ал әкімдер - тиісті әкімшілік-аумақтық бөліністің аумағында орындалуға міндетті шешімдер мен өкімдер қабылдайды.

Мәслихаттардың жергілікті бюджет кірісін қысқартуды немесе жергілікті бюджет шығысын ұлғайтуды көздейтін шешімдерінің жобалары әкімнің оң қорытындысы болған кезде ғана қарауға енгізілуі мүмкін.

Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарына сәйкес келмейтін мәслихат шешімдерінің күші сот тәртібімен жойылуы мүмкін.

Әкімдердің шешімдері мен өкімдерінің күшін тиісінше Қазақстан Республикасының Президенті, Үкіметі не жоғары тұрған әкім жоюы мүмкін, сондай-ақ олардың күші сот тәртібімен жойылуы мүмкін.

Жергілікті өзін-өзі басқару органдары жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінің маңызды элементі болып табылады. Жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы муниципалдық құрылымның халқы жанама түрде жергілікті маңызы бар мәселелерді шешуге қатысады, сөйтіп биліктің бірден-бір бастауы ретінде жанама түрде Конституциямен танылған билігін жүзеге асырады.

Тиісті аумақтың азаматтары жергілікті өзін-өзі басқаруды тікелей ерік білдіру нысандары арқылы ғана емес, сондай-ақ жергілікті өзін-өзі басқарудың сайланбалы және өзге органдары арқылы жүзеге асырады. Тұрғын халықтың жергілікті өзін-өзі басқаруды жүзеге асыру нысандары ҚР заңнамасында бекітілген. 30 тамыз 1995 жылғы Конституция жергілікті өзін-өзі басқаруды тұрғын халық селолық және қалалық жергілікті қауымдастықтардың сайланбалы және басқа жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы жүзеге асыратындығын бекіткен болатын. 1995 жылғы Конституцияның тиісті нормасына 2007 жылы 21 мамырда өзгерістер енгізіліп, ендігі жерде жергілікті өзін-өзі басқаруды тұрғын халық мәслихаттар және халық топтары жинақы тұратын аумақтарды қамтитын жергілікті қауымдастықтардағы басқа да жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы жүзеге асыратындығын бекітті.

«ҚР жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» заңның 1 бабында жергілікті өзін-өзі басқаруға және жергілікті өзін-өзі басқару органдары терминіне анықтама берілді. Тиісінше нормаға сәйкес жергілікті өзін-өзі басқару – бұл халық тікелей жүзеге асыратын, сондай-ақ мәслихаттар және басқа да жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы жүзеге асырылатын осы Заңда, өзге де нормативтік құқықтық актілерде айқындалған тәртіппен жергілікті маңызы бар мәселелерді өзінің жауапкершілігімен дербес шешуге бағытталған қызмет. Ал, жергілікті өзін-өзі басқару органдары — бұл тиісті заңға сәйкес жергілікті маңызы бар мәселелерді шешу жөніндегі функциялар жүктелген органдар. Байқап отырғанымыздай, жергілікті өзін-өзі басқару органдарын анытайтын тиісті норма қандай органдардың жергілікті өзін-өзі басқару органдары болып табылатындығын нақты атап көрсетпейді. Тиісті баптың 4), 9), 1) тармақшаларын саралау Қазақстанда жергілікті басқару органдары ретінде келесілерді анықтауға болатынын көрсетеді:

1. мәслихаттар – жергілікті өзін-өзі басқарудың өкілді органы
2. әкімдіктер – жергілікті өзін-өзі басқарудың атқарушы органы
3. жергілікті өзін-өзі басқарудың өзге де органдары

«ҚР жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» заңның 1 бабының 1) тармақшасы әкімді жергілікті өзін-өзі басқару субъектісі ретінде анықтауға мүмкіндік береді. Онда әкімнің ... ҚР заңнамасына сәйкес жергілікті ... өзін-өзі басқару функциялары берілген тұлға болып табылатындығы қарастырылған. Айта кететіні, Қазақстанда мәслихаттар да, әкімдіктер де, әрі әкім де таза жергілікті өзін-өзі басқару субъектілері болып табылмайды. Олар бір мезетте атап кеткеніміздей жергілікті мемлекеттік басқару органдары болып табылады. Демек, Қазақстанда жергілікті өзін-өзі басқару органдарына қосарлас сипат тән.

Оған қоса, мәслихаттар мен әкімдіктерді толықтай жергілікті өзін-өзі басқару органдары ретінде анықтауға болмайтыны олардың құрылып қызмет ету аумағының жергілікті өзін-өзі басқарудың жүзеге асырылу аумағымен толықтай сәйкес келмеуі. Тиісті заңға сәйкес мәслихаттар мен әкімдіктер тек облыс, республикалық маңызы бар қала және астана, аудан, облыстық маңызы бар шегінде ғана құрылып, қызмет етеді. Яғни, олар аудандық маңызы бар қала, ауыл, село, кент, қаладағы аудан, ауылдық округ секілді бірліктерде құрылмайды.

Ұсынылатын әдебиеттер:

Арнайы:

1. 1993 жылғы ҚР Конституциясы. Алматы, 1993ж.
2. 1995 жылғы ҚР Конституциясы. Алматы, 2017 ж.
3. Жергілікті өкілді және атқарушы органдар туралы заң 08.12.1993 ж.
4. "Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және жергілікті өзін-өзі басқару туралы" 23.01.2001 ж. Қазақстан Республикасының заңы
5. Облыс, Астана және Алматы қалаларының әкімдері туралы ҚР Президенті жарлығы 20.01.1999 жыл.
6. Жанузакова Л.Т. О местном государственном управлении и самоуправлении в Республике Казахстан: Закон РК: комментарий Алматы.- (Прил. к журн. "Маслихат").

Қосымша:

1. Сапарғалиев Ғ. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы. Алматы, 2008 ж.
2. Жанузакова Л.Т. Конституционно-правовые проблемы организации и деятельности местных представительных органов в РК. А., 2003г.
3. З.Ж.Кенжалиев, В.А.Ким. Қазақстан Республикасының конституциялық заңнамасының дамуы. 1-3 бөлім, Алматы, «Қазақ университеті». 2008 ж.
4. Жарболова А.Ж «ҚР конституциялық құқығы» пәнінен семинар сабақтарына қосымша дайындық материалдары. – Алматы, Қазақ университеті, 2014

ы